

मिळून सार्याजणी

पुणे | वर्ष विसावे | अंक नववा | एप्रिल २०२१ (मासिक) | पृष्ठसंख्या ६० | किंमत ₹ ५०/-
Miloon Saryajani | Pune | Vol. 20 | Issue 9th | April 2021 (Monthly) | Pages 60 | Price Rs. 50

'ती' आणि 'तो'
या पलीकडचे सर्व 'ते'
यांचा स्वतःशी आणि परस्परांशी
नव्यानं संवाद व्हावा यासाठी...

माकाने

जॉब व करिअर रेडी होण्यासाठी!

कॉलेज सोबत करा करिअरची तयारी

MS-CIT Learning Mode

आता MS-CIT
केंद्रात जाऊन शिका

घरून ऑनलाइन
कंप्यूटरवर शिका

स्मार्टफोनवरून शिका

MS-CIT

आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा परिपूर्ण कंप्यूटर कोर्स

Information Technology for Teachers

For 21st Century Teachers

प्रवेशासाठी www.mkcl.org/join या लिंकला भेट द्या
किंवा नजिकच्या MS-CIT केंद्राशी संपर्क साधा

आजच प्रवेश घ्या
संपर्क : 8411960005

संस्थापक-संपादक
स्मृतिशेष विद्या बाळ

संपादक

गीताली वि. मं.

व्यवस्थापन

मानसी घाणेकर

संपादन साहाय्य

पूनम बा. मं.

कार्यालयीन व्यवस्थापन

प्रगती सावंत

मुखपृष्ठ भावचित्र

रमाकांत धनोकर

मुखपृष्ठ मांडणी

राजू देशपांडे

अंक जुळणी-अंक मांडणी

सारद मजकूर, पुणे

आतील सुलेखन व चित्रे

राजू देशपांडे, शेखर गोडबोले

गिरीश सहस्रबुद्धे

आणि इंटरनेटवरून साभार

मुद्रितशोधन

हृषीकेश पाळंदे आणि सान्याजणी

अक्षरजुळणी

नीला देशपांडे

कार्यालयीन पत्ता

फ्लॉट नं.१०१, पहिला मजला,

नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी,

प्रभात रोड, गल्ली क्रमांक ४,

एरंडवणा, पुणे ४११००४

कार्यालयीन संपर्क

७४४७४४९६६४

Email : saryajani@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सोम. ते शुक्र. दु. १२ ते ५

वार्षिक वर्गणी

व्यक्तीसाठी ५०० रु.

संस्थेसाठी ७०० रु.

(अधिक तपशील पान क्र.२३ वर)

पानोपानी

एप्रिल २०२१

मिळून साऱ्याजणी

www.miloonSaryajani.in | आरंभ-ऑगस्ट १९८९

- शांतिसंवाद । गीताली । ४
- शब्दांजली :
लोकलढ्याचा सांगाती
असीम सरोदे । ६
- सदासर्वदा देणारं झाड
उज्वला बर्वे । ८
- आदरपूर्वक
नीलिमा बोरवणकर । १०
- रेऊ कथा स्पर्धा २०२०
धुंदी । सुधीर मुळे । १२
- तरुण डॉट कॉम :
थेट सिंघू, टिकरी आणि
गाजीपूर बॉर्डरवरून
तुषार रईसा । निखिल रंजनकर । १६
- पुस्तकांच्या मनात... :
एकट्या स्त्रिया
वसुधा जोशी । २०
- आनंदशिक्षणाचे बेट
शुभदा चौकर । २४
- महिला स्वच्छता कामगारांची
दयनीय अवस्था
प्रवीण घोडेस्वार । २८
- पुरुषभान जागवताना... :
प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे...
कृष्णात स्वाती । ३०
- कळा ज्या लागल्या जीवा
कलावंत । सारिका । ३४
- जोडोनिया मन ऑनलाइन व्यवहारे
इंटरनेटवरील आर्थिक
व्यवहार: भाग ३
किऑस्क एटीएमचा सगासोयरा
कौमुदी अमीन । ३६
- निष्पर्ण नोंदी
शोषणाविरोधात एकजूट
प्रियांका तुपे । ३८
- भारलेल्या माणसाची गोष्ट
अरुण तीनगोटे । ४०
- सासू-सुनांची स्त्री मुक्ती
टीव्ही मालिका आणि
आम्ही बायका
माधुरी तळवलकर । ४२
- माय-बाप शेतकऱ्यांचं चांगभलं
गेंड्याची कातडी
सतीश देशमुख । ४६
- शब्दांजली :
श्रीकांत मोघे : प्रसन्नतेचा दरवळ
नीता मुरलीधर भिसे । ५०
- आपल्या वाचनालयात
कल्पना शिरोडे, अश्विनी बर्वे । ५५
- संवाद-स्पंदनं :
विद्याताईना आठवताना...
दीपा देशमुख । ५६
- वाचणारे लिहितात । ५७
- प्रतिनिधी यादी । ५८

कविता । सोनिया कस्तुरे ४८ । नंदकिशोर शुक्ल ५३ । लतिका चौधरी ५४
शालिनी मोहळे ५४ । कबीर उषा लक्ष्मण बोबडे ५४

निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्टच्या मालकीचे मिळून साऱ्याजणी मासिक मुद्रक, प्रकाशक
गीताली वि. मं. यांनी युनिक ऑफसेट, १५२३, सदाशिव पेठ, आनंदशिल्प, पुणे ४११०३०
येथे छापून फ्लॉट नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी, प्रभात रोड,
गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा, पुणे ४११००४ येथे प्रसिद्ध केले. संपादक : गीताली वि. मं.

'MiloonSaryajani' Monthly is owned by Niramaya Public Charitable Trust, Printed
and Published by Getaali V. M., Printed at Unique Offset, 1523, Sadashiv Peth,
Anandshilp, Pune 411030 and Published at Flat No.101, 1st floor, Nachiket CHS,
Prabhat Road, Lane No.4, Erandawana, Pune 411004. Editor - Geetali V. M.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले
तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच
असे नाही. अंकात प्रसिद्ध केलेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

शांतिसंवाद

प्रिय वाचक,
सस्नेह जयभीम!

सर्व जण कसे आहात? गेल्या वर्षी बरोब्बर १७ मार्चला संवाद लिहायला सुरुवात केली, तेव्हा... आणि आज शांतिसंवाद लिहिताना विचार-भावनांचा कल्लोळ मनात उफाळलेला आहे. कोरोनाचा महासंकट काळ संपत आला. हत्ती गेला, शेपूट राहिलं असं वाटून मनाला उभारी वाटत होती...आणि तेवढ्यात फेब्रुवारीत निरामय ट्रस्टचे माजी विश्वस्त, ज्येष्ठ पत्रकार सदा डुम्बरे यांना कोरोना झाल्याची बातमी आली आणि काही दिवसांतच त्यांच्या दुःखद निधनाच्या बातमीनं 'सान्याजणी'चा परिवार शोकाकूल झाला. त्यांच्या स्मृतीला अभिवादन करणारे दोन लेख या अंकात आहेत. समवयस्क असणाऱ्या माझ्या वर्गमित्रावरचे हे लेख वाचताना, मनात आठवणी दाटून येतात. त्यांच्या स्मृतीला 'सान्याजणी'ची भावपूर्ण आदरांजली!

भारतासारख्या विकसनशील देशात कोरोनामुळे हाहाकार माजेल ही अमेरिकेच्या तेव्हाच्या अध्यक्षमहाशयांची भविष्यवाणी खोटी ठरवण्यात आपण यशस्वी झालो, असं अनेकांना वाटू लागलं. काही जण 'कोरोना संपला' आहे, अशा थाटात वावरू लागले. वैद्यकीय तज्ज्ञ मात्र पुनः पुन्हा बजावत आहेत, की आता आपल्याला आपली जीवनशैली बदलावीच लागेल. बाहेर जाताना मास्क लावणे, शारीरिक अंतर राखणे आणि वारंवार साबणाने हात स्वच्छ धुणे या त्रिसूत्रीला पर्यायच नाही. पण लक्षात कोण घेतो? लसीकरण केलं की सर्व काळजी मिटली, असं नाही. तरी ही त्रिसूत्री पाळायलाच हवी असंही डॉक्टर न थकता सांगताहेत, पण सामाजिक आणि व्यक्तिगत पातळीवर शिस्त, नियम न पाळणं हे आपलं 'राष्ट्रीय चरित्र' आहे. त्याला बिचारे डॉक्टर तरी काय करणार?

गेल्या वर्षी एप्रिल, मे, जून, जुलै महिन्यांत 'सान्याजणी'चे अंक कोरोना महासाथीमुळे छापता आले नाहीत. यावर्षी एप्रिलचा अंक छापून, पोस्टिंग होऊन तो तुमच्या हातात पडेपर्यंत मनात धाकधूकच आहे. पुन्हा लॉकडाऊन करायला लागला तर... या कल्पनेनंच जीवाचा थरकाप होतो. हातावर पोट असणाऱ्यांचा रोजगार गेला तर ते काय करणार? गेल्या वर्षीची स्थलांतरितांची उपाशी पोटी उन्हा-तान्हात झालेली पायपीट, अनेकांचे गेलेले रोजगार, वाढलेला घरगुती हिंसाचार

आणि लॉकडाऊनचा फायदा घेत राजकारण्यांनी केलेली मनमानी, जनतेचं आणि सरकारचं आर्थिक कंबरडं मोडलं असताना दुसऱ्या लॉकडाऊनचा फटका अनेकांच्या जीवावर बेतू शकतो. याचं भान अनेकांना आहे पण अनेकांना ते भान अजिबात नाही हीसुद्धा वस्तुस्थिती आहे. स्वतःच्या सुखासाठी आयुष्याच्या कोषात मशगुल असणाऱ्या उच्च मध्यमवर्गीय आणि श्रीमंत घरातल्या व्यक्तींना काही अपवाद वगळता याची तीव्रपणे झळ पोचलेली नाही. 'परदुःख शीतल' या उक्तीनुसार या वर्गातले लोक एकूण गरीब जनतेच्या हालअपेष्टा, वंचना याविषयी बेफिकीर आहेत. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात भारतातली 'एक व्यक्ती, एक मत, एक पत' या संकल्पनेची आजची भयावह स्थिती का व कशी निर्माण झाली, याचा खोलात शिरून विचार करण्याची गरज तुम्हाला जाणवते आहे का, हा कळीचा मुद्दा आहे.

१४ एप्रिलला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जयंती आहे. या देशासाठी त्यांनी आयुष्य झोकून देऊन जे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय योगदान या देशाला दिलं त्याला तोड नाही. त्यांचं स्मरण आपण पुतळ्याला हार घालून अथवा नव-नवे मोठे आणखी मोठे पुतळे उभारून करणार की त्यांनी जे कार्यकर्तृत्व गाजवलं त्याबद्दल त्यांचा फक्त 'महामानव' म्हणत जयजयकार करत, शाहिरी जलसे गात आपापल्या उबदार घरट्यात परत जाणार? याचा अर्थ चैत्यभूमीवर शेकडो-हजारो मैलांचं अंतर पार करून बाबासाहेबांना मानवंदना द्यायला कृतज्ञ भावनेनं येणाऱ्या भीमभक्तांच्या भावनांचा मी अनादर करते आहे, असं कृपा करून अजिबात समजू नका. शाहिरी जलश्यांचं प्रबोधनासंदर्भातलं अनन्यसाधारण महत्त्वही मी मानतेच आहे. परंतु अनेकदा या सगळ्याचं राजकारण केलं जातं आणि सर्वसामान्य, प्रामाणिक भीमभक्त असणारा नागरिक यात भरडला जातो. त्याचं शोषण होतं, हे त्या नागरिकाच्या लक्षातही येत नाही, ते लक्षात आणून देण्याचा हा छोटासा प्रयत्न आहे. बाबासाहेबांनी पूर्वीच बजावलं होतं, की फक्त राजकीय समता आणि लोकशाही असून चालणार नाही, तर त्याबरोबरच सामाजिक - सांस्कृतिक आणि आर्थिक समता आणि लोकशाहीसुद्धा असायलाच हवी अन्यथा... आज आर्थिक आणि सामाजिक - सांस्कृतिक समता आणि लोकशाही आहे का? आणि नसली तर का नाही? या प्रश्नांच्या मुळाशी जाणं आणि ती प्रस्थापित करण्यासाठी संघर्ष करणं हीच बाबासाहेबांच्या कार्यकर्तृत्वाला खरी आदरांजली आहे, हे पक्कं मनात रुजवू या.

जानेवारी २०२१ च्या संवादात 'नीती' आयोगाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी अमिताभ कांत यांच्या '...आणि भारतात लोशाहीचा अतिरेक झाला आहे...' या विधानाचा ऊहापोह केला होता. तो वाचला होता का? आता त्याची आठवण

येण्याचं कारण म्हणजे नुकत्याच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच्या एका संस्थेनं भारतातल्या लोकशाहीविषयी नकारात्मक मूल्यमापन केलं आहे. मूल्यमापन करणारी संस्था दुसऱ्या देशातली आहे, तिला आमच्या देशांतर्गत लोकशाहीविषयी बोलण्याचा काय अधिकार? त्यांचा काय संबंध? आमचं आम्ही बघून घेऊ अशा प्रकारच्या प्रतिक्रियांमधून देशभक्ती - देशाभिमान सिद्ध होतो, असं तुम्हाला वाटतं का? देशाबाहेरच्या या तज्ज्ञांचे निकष काय? त्यांची या निष्कर्षांपर्यंत येण्याची अभ्यासाची पद्धत काय? ती बरोबर की चूक याविषयी चर्चा होणं गरजेचं आहे. या विषयी दुमत असण्याचं कारणच नाही. पण त्यांच्या हेतूविषयी शंका घेत उद्धटपणे तुम्हाला काय करायचंय, आमच्या लोकशाहीशी? असा प्रतिप्रश्न करून त्यांचं मूल्यमापन धुडकावून लावणं कितपत शहाणपणाचं आणि राजकीय दृष्ट्या प्रगल्भपणाचं आहे, याचा समस्त भारतीय नागरिकांनी विचार करायची वेळ आली आहे, हे लक्षात घेऊ या.

देशाबाहेरच्या लोकांनी आपल्या देशांतर्गत लोकशाहीला नावं ठेवली तर अस्मिता दुखावून नाकाला मिरच्या झोंबतात, हे एक वेळ समजून घेऊ पण देशांतर्गत सजग नागरिक जेव्हा देशात चालू असलेल्या संविधानाच्या मोडतोडीविषयी, लोकशाहीविरोधी चालू असलेल्या सामाजिक - राजकीय घटनांविषयी, कायद्यांविषयी आवाज उठवतात - आंदोलनं करतात, तेव्हा त्या नागरिकांचं काय होतं? त्यांचं म्हणणं आदरानं ऐकलं जातं का, की त्यांना 'देशद्रोही' म्हणत त्यांच्यावर कठोर कारवाई केली जाते? शहरी नक्षल, आतंकवादी, देशद्रोही असे आरोप ठेवत कितीतरी जण तुरुंगात डांबले गेले आहेत. कितीतरी जणांचा जामीनही नाकारून आणि वर्षानुवर्ष त्यांना तुरुंगात खितपत ठेवलं आहे. देशद्रोही आणि देशभक्त यांच्या व्याख्या काय? त्या कुणी करायच्या? असा प्रश्नही मनात न येता सरकारविरोधी आवाज उठवत शोषित - वंचितांच्या अन्यायाविरोधी, शोषणाविरोधी लढणाऱ्यांना देशद्रोही म्हणण्यातून तत्कालीन लाभ उठवणाऱ्या 'देशभक्तां'च्या आज लक्षात येत नाहीये परंतु ते देशाच्या अधोगतीला प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्षपणे जबाबदार आहेत, हे त्यांच्या लक्षात येईपर्यंत फार उशीर होईल म्हणून सतत याची जाणीव करून द्यायला हवी. निकोप लोकशाहीसाठी विरोधी पक्षांनीसुद्धा जबाबदारीनं विधानं करत जनविरोधी धोरणं - कायदे यांना विरोध करायला हवा. लोकशाहीत जनआंदोलनांचं अनन्यसाधारण असं महत्त्व आहे. मात्र आज शांततामय मार्गानं चाललेल्या शेतकरी आंदोलनाला आणि आंदोलकांना किती अपमानास्पद वागणूक बेमुवर्तपणे दिली जाते आहे यानं सर्व सजग नागरिकांचं मन व्यथित झालं आहे. जनआंदोलनाला 'आंदोलनजीवी - परजीवी' अशा पदव्या बहाल करून नक्की काय साधलं, याचा लेखाजोखा

ध्यायला हवा.

शेतकरी आंदोलनाचे शंभर दिवस उलटून गेले. देशभर आता या आंदोलनाला पाठिंबा मिळतो आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी १९३० मध्ये १२ मार्चला झालेल्या दांडी यात्रा आणि मिठाच्या सत्याग्रहाच्या प्रेरणेतून १२ मार्च २०२१ ला 'मिठी सत्याग्रह' सुरू झाला. ओल्या मातीचा टिळा लावून, मातीशी इमान राखण्याची शपथ घेत शेतकरी कायदे मागे घेण्याच्या म गणीसाठी सुरू असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या समर्थनार्थ हा मिठी सत्याग्रह! माती हाती घेऊन शेती, शेतकरी आणि अन्नसुरक्षा वाचवण्याचा निर्धार या सत्याग्रहात आहे. एका लोकजागराचा, लोकसंकल्पाचा हा अहिंसात्मक - शांततामय आविष्कार आहे. गांधीजींच्या मते सत्य आणि अहिंसा किंवा प्रेम हे एकरूपच आहेत. त्यामुळे सत्यासोबत प्रेम आणि अहिंसा ही आपाततः येते असं त्यांचं म्हणणं होतं. त्यासाठी सार्वजनिक जीवनही व्यक्तिगत जीवनाप्रमाणे सत्यमय आणि प्रेममय असणं आवश्यक आहे, असा त्यांचा आग्रह होता. केवळ सशस्त्र शक्ती नसल्यामुळे निःशस्त्रांचे, असहाय्यांचे हत्यार म्हणून अहिंसा किंवा निःशस्त्र प्रतिकार असं सत्याग्रहात अभिप्रेत नाही तर प्रेम, परस्पर विश्वास या आधारानं प्रतिपक्षाचं मन वळवून विधायक कार्याद्वारे घडवून आणलेला बदल म्हणजे सत्याग्रह, ह्यामध्ये आत्मक्लेश आहेत. विधायक कार्य आहे. सविनय कायदेभंग आहे. 'सविनय' म्हणजे नम्रतेनं केलेली कृती, त्यामध्ये अहिंसेवर भर आहे व त्याचा तत्त्व म्हणून स्वीकार आहे. कोणत्याही अवस्थांमध्ये व रूपांमध्ये तत्त्व म्हणून हिंसा त्यामध्ये संपूर्णपणे वगळली जाते. शत्रूचा निःपात करणे ही कल्पना सत्याग्रहामागे नाही तर सहानुभूती, संयम, त्याग आणि आत्मक्लेश या मार्गांनी प्रतिपक्षाचे मत परिवर्तन किंवा त्याला आपल्या बाजूला वळवणे ही कल्पना त्यामागे आहे. सर्व प्रकारच्या अन्यायाचा विरोध, त्याबद्दल तडजोड नाही, मात्र अन्याय करणाऱ्याला बदलण्याचा मार्ग प्रेम हाच, असं यामागे तत्त्व आहे. त्यामध्ये माणसाच्या नैसर्गिक चांगुलपणावर विश्वास आहे. हे सर्व विचार आपल्या वागण्यात आणण्याचे शर्तीचे प्रयत्न करू यात. त्यासाठी तुम्हा-आम्हा सर्व देशवासियांना शांततामय सदृच्छा!

मी 'मिठी सत्याग्रही' आहे. आणि तुम्ही?
सत्य की जय हो!!

स्नेहांकित

१६/३/२०२१

लोकलढ्याचा सांगाती

असीम सरोदे

सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी न्यायमूर्ती पी. बी. सावंत यांचं नुकतंच निधन झालं. न्याय मिळण्यासाठी न्यायालयात जायलाच हवं, इतकंच नव्हे तर लोकशाही यंत्रणांना न्यायालयाच्या माध्यमातून सक्रिय करण्याची प्रक्रिया म्हणून ते न्यायालयाकडं पाहात होते. लोकलढ्यांच्या प्रक्रियेत न्यायालयाच्या माध्यमातून पी. बी. सावंत यांचं योगदान अधोरेखित करणारा लेख.

निवृत्त झाल्यावरही नागरिकांसाठी कार्यरत राहणाऱ्या उच्च व सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांची संपूर्ण भारतातील नावे आठविण्याचा प्रयत्न केला तर ४ ते ५ जणांची नावेच पुढे येतील. त्यातील अग्रणी नाव म्हणजे न्या. परशुराम बाबाराव (पी. बी.) सावंत सर. नवीन वकिलांना सामाजिक न्यायासाठीचा दृष्टिकोन समजावून सांगायला आमच्या अनेक कार्यक्रमांना नेहमी मार्गदर्शक म्हणून न्या. सावंत सर आवर्जून यायचे.

न्यायालयात न्याय मिळत नाही, तेथे श्रीमंत लोकांनीच जावे अशी नकारात्मक भूमिका मांडणारे निवृत्त सरन्यायाधीश रंजन गोगई नुकतेच आपण बघितले. त्या पार्श्वभूमीवर न्यायालयात जावे, न्यायासाठी जाऊन मूलभूत हक्कांचे विषय मांडावे, योग्य गोष्टीसाठी कायद्याच्या भिंतीवर संपूर्ण तयारीसह धडक द्यावी, लोकशाही यंत्रणांना सकारात्मक हस्तक्षेपातून सक्रिय करावे, असा नागरी प्रक्रियांना उभारी देणारा विचार न्या. सावंतसर मांडायचे.

न्यायिक सुधारणांसाठी त्यांनी नेहमीच आग्रही मत मांडले. न्यायालयात न्यायाधीश असताना असो किंवा निवृत्त झाल्यावर असो त्यांनी न्यायाची वाट दाखविण्याचे काम अविरतपणाने केले.

एखाद्या व्यक्तीने आत्महत्याचा प्रयत्न करणे हा गुन्हा आहे, असे सांगणारे भारतीय दंड विधानातील कलम ३०९ आत्महत्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांना दोषी ठरविते. आम्ही विद्या बाळ यांच्यासोबत सुसह्य मरणाचा हक्क या विषयावर काम करताना अनेक जाहीर कार्यक्रमात लोक प्रश्न विचारायचे की, आत्महत्या करणे गुन्हा आहे का? तेव्हा मी गमतीने म्हणायचो की, आत्महत्या करताना वाचलात तर गुन्हा आहे. आत्महत्या करणारा मेला तर त्याविरुद्ध काहीच कारवाई होऊ

शकत नाही; पण त्याचा प्रयत्न असफल झाला व तो वाचला की तो गुन्हेगार ठरतो या कायद्यातील चुकीच्या धोरणावर न्या. सावंत यांनी मुंबई उच्च न्यायालयात न्यायाधीश असताना १९८० च्या दरम्यान महत्त्वाचा निकाल दिला होता. आत्महत्याचा प्रयत्न करणाऱ्याला मोठी, कडक शिक्षा देऊ नये असे सांगून त्यांनी जिल्हा न्यायालयाचा एक निर्णय रद्द ठरविला होता. नवीन विचार पेरणाऱ्याला सतत आधुनिकता आणायची असते. आज आपण बघतो की, आत्महत्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांना शिक्षेची नाही तर मानसिक आधाराची गरज असते हे प्रस्थापित झाले आहे.

मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश असताना जून १९८२ मध्ये बहुचर्चित एअर इंडियाच्या विमान अपघाताची चौकशी पी. बी. सावंत यांच्यामार्फत झाली होती.

इंद्रा सहानी विरुद्ध सरकार म्हणजेच मंडल आयोगाचा निर्णय हा न्या. सावंत सरांनी सर्वोच्च न्यायालयातून दिलेला महत्त्वाचा निर्णय. समाजातील दुर्लक्षित असणाऱ्या तळागाळातील उपेक्षित, संधी नाकारण्यात आलेल्या व गरीब वर्गातील लोकांना शासकीय, सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांसाठीच्या अनेक संधी या निर्णयानंतर उपलब्ध होऊ लागल्या. नोकरीत बढतीची संधी या निकालानंतर अनेकांना प्राप्त झाली. आरक्षणाची मर्यादा ५० टक्के असेल त्यावर ती वाढवू नये, असा मापदंड सुद्धा इंद्रा सहानी केसमधून त्यांनी घालून दिला.

गुजरात मधील दंगलींनी २००२ हे वर्ष काळवंडले. राजकीय स्वार्थासाठीचे, धर्मद्वेषी राजकारण शिगेला पोहोचले होते. अल्पसंख्याकांना वेचून मारले गेले. या पार्श्वभूमीवर पीपल्स ट्रायब्युनल म्हणजेच लोक-न्यायाधिकरण गठित करण्यात आले. न्या. कृष्णा अय्यर, न्या. हॉस्बेट

म. जोतिबा फुले जयंतीनिमित्त त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला सलाम!

साऱ्याजणीच्या रौप्य महोत्सवी वर्षानिमित्त सावित्री जोतिबा समता उत्सव प्रारंभ २०१४, अध्यक्ष न्या. पी. सावंत, मुख्य वक्ते कॉ. गोविंद पानसरे आणि डॉ. बाबा आढाव

सुरेश, न्या. सावंत यांनी या दंगलीचे केलेले न्यायिक विश्लेषण व घटनेचा मागोवा घेऊन तयार केलेला अहवाल अत्यंत महत्त्वाचा दस्तऐवज आहे.

१९९५ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयातून निवृत्त झाल्यापासून न्या. सावंत यांनी लोक-वकील म्हणून जोमाने काम केले असे म्हणावे लागेल. निवृत्त झाल्यावर ते 'प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया'चे चेअरमन झाले आणि माध्यमांचे स्वातंत्र्य, जबाबदाऱ्या तसेच घटनेच्या चौकटीतील अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य यावर अनेक मार्गदर्शक सूचना जारी केल्या. क्रिमीलियर ठरविण्यात आली हा निर्णय देणाऱ्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाचे ते न्यायाधीश होते.

'वर्ल्ड प्रेस कौन्सिल', 'लंडन व प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया'चे माजी अध्यक्ष म्हणून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य या विषयावर बारकाईने नेमके त्यांनी मत तयार केले होते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ बोलण्याचे स्वातंत्र्य नाही तर ऐकणाऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा विचार केल्याशिवाय अभिव्यक्तीचा विचार पूर्ण होत नाही. त्यामुळे माध्यमांनी

सत्याच्या जवळ जाणारी बातमी दाखविणे ही त्यांची जबाबदारी आहे, हा मी अर्णब गोस्वामीच्या केसमध्ये केलला युक्तिवाद न्या. सावंत सरांना भावला होता.

भारतीय वर्तमानपत्रांचा सन्मान करण्यासाठी १६ नोव्हेंबर हा दिवस नॅशनल प्रेस दिवस म्हणून साजरा करण्यात यावा, असा आदेश पी.बी. सावंत 'प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया'चे अध्यक्ष असताना काढला होता. त्यांनी माहिती अधिकारी संकल्पना अधिकृतरीत्या मांडली.

कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले शेतकरी, शेतमजूर, कर्ममुक्तीसाठी होणारी आंदोलने, कोकणातील एन्नॉन प्रकल्पग्रस्त लोकांचे प्रश्न अशा अनेकांना न्यायाचा आधार मिळवून देण्यासाठी न्या. सावंत सर रस्त्यावर सुद्धा उतरले. भोपाळ वायू दुर्घटनेसाठी जबाबदार असलेल्या युनियन कार्बाईड संस्थेने स्वतःचे नाव बदलून डाऊ केमिकल्स असे केले आणि रंजणगाव येथे जगात बंदी असलेले विषारी केमिकल्स उत्पादन सुरू केले. या

षडयंत्राला विरोध करणाऱ्या अनेकांपैकी एक सावंत सर होतेच; पण त्या लढ्याला कायदेशीर परिमाण देण्याची भूमिका त्यांनी पार पाडली. कधी कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी तर कधी बारामतीजवळच्या जुबिलियंट ऑर्गनोसिस या प्रदूषणकारी कंपनी विरोधात लोकांचा सांगाती असलेला माणूस म्हणून न्या. सावंत यांची आठवण अनेकांच्या मनात कोरलेली आहे.

कायद्याची भूमिका सतत घेताना दमछाक होते. मागील २० वर्षांपासून मी विविध टीव्ही चॅनेलवर कायदा व संविधानाची बाजू मांडण्याचा प्रयत्न करतो. अनेकदा लगेच काहीतरी संदर्भ, एखादा योग्य, ताकदवान शब्द हवा असायचा आणि मग कधीही फोन केला की त्वरित कायद्याचा अन्वयार्थ बरोबर की चूक याबद्दल कन्फर्मेशन देणारा माझ्यासाठीचा न्यायस्तंभ म्हणजे न्या. सावंत सर. त्यांच्या घरी अनेकदा गेलो, त्यांच्या पत्नीने भारतातील विविध भागातून जमवलेल्या अनेक गोष्टींनी घर (उर्वरीत पान ३३ वर)

सदासर्वदा देणारं झाड!

उज्वला बर्वे

ज्येष्ठ संपादक, पत्रकार आणि लेखक सदा डुंबरे यांचं नुकतंच निधन झालं. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या संज्ञापन व वृत्तपत्रविद्या विभागाशी ते विविध नात्यांनी संबंधित होते. त्या विभागातील प्राध्यापक उज्वला बर्वे यांना दिसलेले पत्रकार, संपादक, शिक्षक आणि मार्गदर्शक सदा डुंबरे.

सदा डुंबरे यांच्या श्रद्धांजली सभेत बोलताना ज्येष्ठ पत्रकार अरूण खोरे यांनी एक खंत व्यक्त केली. ती म्हणजे 'मुख्य प्रवाहातील मराठी पत्रकारितेतील गेल्या चाळीस-पन्नास वर्षांतील प्रभावशाली संपादकांचा उल्लेख करताना ठरावीक चारच संपादकांची नावे घेतली जातात. त्या यादीत सदा डुंबरे यांचा समावेश व्हावा एवढे त्यांचे संपादक म्हणून कर्तृत्व होते; परंतु दुर्दैवाने ते स्थान त्यांना मिळाले नाही. त्याचे मुख्य कारण डुंबरे एका साप्ताहिकाचे संपादक होते, आणि पत्रकारितेत दैनिकाच्या पत्रकारितेला जास्त महत्त्व दिले जाते'.

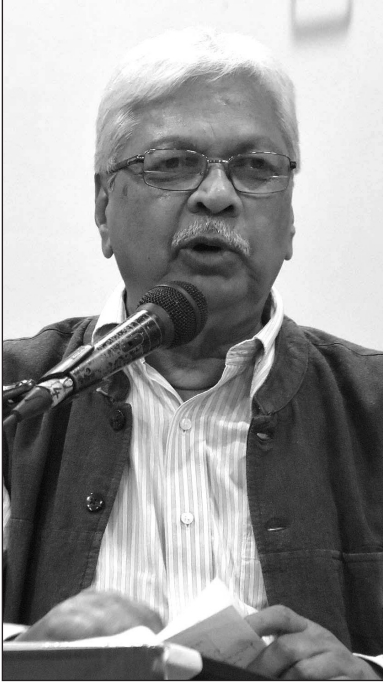
एक जवळचे स्नेही आणि दीर्घ काळचे सहकारी म्हणून श्री. खोरे यांना वाटणारी खंत खरी आहे, आणि तेवढेच त्यांनी डुंबरे यांचे केलेले मूल्यमापनही अचूक आहे. दैनिकातून कामाला सुरुवात करून प्रगतीचे वेगवेगळे टप्पे पार करत, सकाळच्या कोल्हापूर आवृत्तीचे संपादकपद भूषवून मग डुंबरे दीर्घकाळ- तब्बल २१ वर्षे- साप्ताहिक सकाळच्या संपादकपदी राहिले. म्हणजे त्यांच्या एकूण कारकिर्दीतील पंधरा वर्षे त्यांनी दैनिकाच्या पत्रकारितेत घालवली होती. पण त्यांचा कायमस्वरूपी ठसा उमटला तो साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून.

अनेक नावीन्यपूर्ण विषय हाती घेऊन त्यांच्यासंबंधी लिहू शकणारी नेमकी माणसे हेरून, किंवा त्यांच्या संबंधीच्या तज्ज्ञांना लिहिते करून वाचकांना उत्तम आशय देणे ही त्यांची खासियत होती. 'साप्ताहिक सकाळ' मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अशा लेखमालांची पुढे पुस्तके झाली. डॉ. सदानंद मोरे यांची 'तुकाराम दर्शन', 'लोकमान्य ते महात्मा', आणि 'गर्जा महाराष्ट्र' ही मोठे संदर्भमूल्य असलेली पुस्तके तयार झाली. याचे

कारण डुंबरे यांनी त्या लेखमालांना 'साप्ताहिक सकाळ'मध्ये स्थान दिले. केवळ डॉ. मोरेच नाही, तर इतर अनेकांना त्यांनी अशा प्रकारे लिहिते केले. पण डुंबरे यांचा विनय असा की इतके चांगले लेखन प्रसिद्ध करण्याची संधी उत्तम वाचक आणि चांगले लेखक यांच्यामुळे आपल्याला मिळाली, अशी त्यांची भावना होती.

अगदी अलीकडचे उहादरण घ्यायचे तर यशोदा वाकणकर हिला डुंबरे यांनी लिहिते केले हे ती अभिमानाने सांगते. एपिलेप्सीसाठीच्या शस्त्रक्रियेचा अनुभव जेव्हा तिने डुंबरे यांना सांगितला, तेव्हा त्यांना त्यात एका चांगल्या- म्हणजे वाचनीय आणि उपयुक्त- लेखाचा विषय दिसला. त्यांनी यशोदाकडून तो लेख लिहून घेतला. तो चांगला झाला याचे कारण यशोदाला तो स्वतःच्या स्वतंत्र शैलीत तो लिहिण्याचे स्वातंत्र्य आणि उत्तेजन डुंबरे यांनी दिले. (त्या लेखनामुळेच आपल्या आत एक चांगला लेखक दडला आहे याचा शोध यशोदाला लागला, असे ती मानते.) लेख उपयुक्त ठरला कारण तो वाचून महाराष्ट्रातून अनेकजण तो अंक हातात घेऊन पार त्रिवेद्रमला उपचारासाठी जाऊन पोचले. त्या लेखातून मिळालेल्या माहितीमुळे अनेकांचे आयुष्य पालटले असणार.

असे अनेक उत्तमोत्तम लेख हे 'साप्ताहिक सकाळ'च्या दिवाळी अंकाचेही वैशिष्ट्य होते. अंकाचे मुखपृष्ठही लक्षवेधी असायचे. प्रसिद्ध होणारे सर्व लेख काळजीपूर्वक वाचून त्यांचे आवश्यक ते संपादन करण्याची शिस्त डुंबरे यांनी त्यांच्या सहकाऱ्यांना लावली होती. त्यामुळे त्यांच्या हाताखाली किंवा बरोबर काम करणाऱ्यांना डुंबरे यांच्याकडून खूप शिकायला मिळाले असे त्यांचे सहकारी आवर्जून सांगतात. म्हणजे ज्या 'सकाळ'मध्ये डुंबरे

स्वतः शिकत, मोठे होत गेले त्याच 'सकाळ'मध्ये डुंबरे यांनी इतरांनाही घडवले. ते करत असताना मुणगेकर आणि इतर ज्येष्ठ सहकाऱ्यांबद्दल त्यांच्या मनात कायम कृतज्ञतेची भावना राहिली हे महत्त्वाचे.

कारण माणूस कितीही वर गेला तरी त्याचे पाय जमिनीवर राहिले पाहिजेत, आपण कुठून आलो त्याचा विसर त्याला पडता कामा नये, ही भावना त्यांच्या मनात प्रबळ होती. त्यामुळेच मूळ गाव ओतूर, जिथे पत्रकारितेचे शिक्षण झाले ती रानडे इन्स्टिट्यूट, ज्या शहरात त्यांची कारकिर्द घडली ते पुणे शहर, प्रभाकर पाध्ये यांच्यासारखे मार्गदर्शक यांच्याविषयीचे त्यांचे ममत्व कधी कमी झाले नाही.

माझा आणि त्यांचा अगदी जवळचा संबंध रानडे इन्स्टिट्यूटमध्येच आला. मी तिथली पूर्ण वेळ शिक्षिका आणि ते तिथले अभ्यागत प्राध्यापक या नात्याने. श्रद्धांजली सभेत बोलताना ज्येष्ठ पत्रकार एस. के. कुलकर्णी यांनी डुंबरे

यांची वैशिष्ट्ये सांगताना आवर्जून उल्लेख केला की, 'ज्या काळात डुंबरे पत्रकारिता करत होते त्या काळात पत्रकारांना अगदी तुटपुंजा पगार मिळत असे. पण त्याचा परिणाम डुंबरे यांनी स्वतःच्या कामावर, त्याच्या दर्जावर होऊ दिला नाही. सर्वोत्तम ते देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला'. तेच डुंबरे यांच्या रानडे इन्स्टिट्यूटच्या कामाबद्दल मला म्हणावेसे वाटते.

खरे तर विद्यापीठाच्या नियमांनुसार आम्ही अनुभवी अभ्यागत प्राध्यापकांनासुद्धा त्यांच्या दर्जाला साजेसे मानधन देऊ शकत नाही. ते अगदी नाममात्र असते. पण मानधन किती मिळते आहे याकडे त्यांनी लक्ष न देता नव्या पिढीशी संवाद करायला मिळावा, आपल्याकडे असलेले अनुभव त्यांना सांगावेत या ओढीने आणि जबाबदारीच्या जाणिवेतून डुंबरे अगदी गेल्या वर्षीपर्यंत आमच्या विभागात शिकवायला येत असत. त्यांनी प्रात्यक्षिकांशी संबंधित विषय शिकवण्याऐवजी थोडे सैद्धांतिक स्वरूपाचे, विद्यार्थ्यांना विचार करायला भाग पाडतील असे, म्हणजे पत्रकारितेची मूलतत्त्वे, नीतिशास्त्र, चालू घडामोडीची पार्श्वभूमी इ. विषय शिकवावेत असे आम्हाला वाटायचे. त्याला कारण त्यांचे विपुल वाचन. मराठी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांमधील उत्तमोत्तम प्रकाशने, पुस्तके मिळवून ते ती वाचत असत, त्यांची चर्चा वर्गात करत असत.

रानडे इन्स्टिट्यूटमध्ये त्यांना शिकवायला बोलवण्यासाठी आमच्या दृष्टीने त्यांचा महत्त्वाचा दुसरा गुण म्हणजे मराठी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांवर असलेले त्यांचे प्रभुत्व. त्यामुळे वर्गातील अमराठी आणि परदेशी विद्यार्थ्यांनादेखील त्यांच्या अध्यापनाचा लाभ घेता येत असे. शिवाय ग्रामीण भागातून आलेली, मराठी माध्यमात शिकलेली व्यक्ती

स्वप्रयत्नाने केवढी मजल मारू शकते त्याचे एक उत्तम उदाहरण आपोआपच विद्यार्थ्यांच्या पुढे येत असे. मराठी विद्यार्थ्यांना त्यातून चांगली प्रेरणा मिळे.

विद्वान संपादक अशी त्यांची निर्माण झालेली ख्याती पत्रकारितेच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित राहिली नाही. शैक्षणिक क्षेत्रातही तिचा दबदबा निर्माण झाला होता. त्यामुळेच डॉ. नरेंद्र जाधव यांनी ते कुलगुरु असताना पत्रकारिता या विषयाच्या अभ्यास मंडळाच्या अध्यक्षपदी डुंबरे यांची नियुक्ती केली. २०१३ साली अभ्यासक्रमाच्या पुनर्रचनेच्या कामाच्या वेळी मला त्यांची विचारप्रक्रिया, तसेच पत्रकारितेचे समाजातील स्थान आणि कार्य यांविषयीच्या त्यांच्या धारणा समजून घेता आल्या.

'सकाळ'मधून आपण काय शिकलो हे सांगताना डुंबरे यांनी तीन तत्त्वांचा उल्लेख करत. पहिले तत्त्व म्हणजे- वृत्तपत्र हा लोकांचा आवाज आहे आणि विरोधी मताला त्यात महत्त्वाचे स्थान आहे, दुसरे तत्त्व- संपादक म्हणजे समाजाच्या सदसद्विवेकाचा विश्वस्त आहे. समाजाचा 'आतला' आवाज आहे, आणि तिसरे तत्त्व म्हणजे- वृत्तपत्रे (अधिक व्यापक अर्थाने वृत्तमाध्यमे) ही खासगी मालकीची सार्वजनिक संस्था आहे. वाचकच मालक आहेत!

पत्रकारिता शिकत असतानाच विद्यार्थ्यांना ती तत्त्वे शिकायला मिळावीत यावर त्यांनी भर दिला. विद्यार्थ्यांनी अभ्यासविषयाला पूरक म्हणून केवळ पाठ्यपुस्तके न वाचता चांगली नियतकालिकेदेखील वाचली पाहिजेत असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे वाचनसाहित्याच्या यादीत आम्ही अशा नियतकालिकांचादेखील समावेश केला होता. आपण ज्यांच्यासाठी

(उर्वरीत मजकूर पान २३ वर)

आदरपूर्वक

नीलिमा बोरवणकर

माणसातला लेखक हेरणं, हा संपादकातला एक महत्त्वाचा गुण. सदा डुंबरे यांनी आपल्या कारकिर्दीत असे अनेक लेखक हेरले. त्यांचं लेखन हेरलं. ते काय लिहू शकतील, लेखकाशी बोलताना, चर्चा करताना समोरचा लेखक काय लिहू शकेल, याचा नकाशा त्यांच्या मनात तंतोतंत तयार व्हायचा. नीलिमा बोरवणकर यांच्यातल्या लेखिकेला सदा डुंबरे यांच्या नकाशानं वाट दाखवली. त्यांच्याबद्दलचं हे मनोगत, त्यांनाच उद्देशून लिहिलेलं.

तुम्हाला मी कायम सर म्हणायचे, तुम्ही माझे कार्यालयीन वरिष्ठ नसून, शिवाय सर्व बाबतीत ज्येष्ठ असून तुमच्याशी सर्व विषयांवर मोकळेपणानं गप्पा होत असतानाही, सर का? कोण जाणे?

आपल्या ओळखीचं निमित्त होतं- तुमचा मला आलेला पहिला फोन. हो, अतिशय आश्चर्यकारक असलं तरी खरंय ते. दाद नावाची एक लहानशी कथा लिहून मी पोस्टानं 'साप्ताहिक सकाळ'कडे पाठवून दिली होती, गोष्ट २००० मधली. अगदी नुकती लिहू लागले होते. फक्त ३ कथा लिहिलेल्या होत्या. एक दिवस मी घरी नसताना आलेला फोन माझ्या लेकीनं घेऊन निरोप लिहून ठेवला- सदा डुंबरे, सा. सकाळ फोन करणे.

मी केलाच नाही. कारण मला वाटलं, कथा नापसंत असल्याचं कळवण्यासाठी असेल, कशाला हात दाखवून अवलक्षण? नापसंत असेल तर आवर्जून संपादक कशाला फोन करतील, एवढा साधा विचार करू न शकण्याइतकी साधी असण्याचा तो काळ. मग दुसऱ्या दिवशी परत फोन. 'तुम्ही कथा पाठवली आहे ती कथा स्पर्धेसाठी आहे का? त्यावर तसा उल्लेख नाही, असेल तर आम्ही तशी नोंद करू.' सा. सकाळ कथा स्पर्धेला तेव्हा केवढं वलय होतं. मी एकदम घाबरून म्हटलं, "छे, छे! स्पर्धे ला नाही, अशीच पाठवलीय." पुढे ती प्रसिद्ध केलीत तुम्ही. छान वाटलं मला. खरी गंमत तर पुढंच आहे.

२००२ मध्ये माझ्या पहिल्या स्वतःविषयी या पुस्तकाच्या प्रकाशनाला तुम्ही अध्यक्ष होतात. प्रकाशक मेधा राजहंसनं तुम्हाला बोलावलं होतं. त्या व्यासपीठावरून भाषण करताना तुम्ही माझ्या 'दाद' कथेविषयी म्हणालात की, 'नीलिमा इतकी नवखी आहे की खुद्द संपादक फोन करून कथा स्पर्धेला घेऊ का विचारतो? तेव्हा ती बक्षिसाच्या

दर्जाची असते हेही तिच्या लक्षात आलं नाही. त्या कथेला नक्की प्रथम पारितोषिक मिळालं असतं.' हे ऐकून बक्षीस मिळालं नाही, याचं वाईट नाही वाटलं, उलट हीच माझ्यासाठी सर्वोत्तम दाद होती.

२० वर्षांचा लेखन, संपादन, संस्थात्मक कामाचा अनुभव गाठीशी जमा झालेली मी आज याकडे बघते, तेव्हा लक्षात येतं काहीही नाव नसलेल्या एका नवोदित लेखकाचं वाचून, ते पुढं आणण्यासाठी स्वतः धडपड करायची, पुढं तो प्रसंग लक्षात ठेवून त्या लेखनातला लेखिकेलासुद्धा न जाणवलेला अस्सलपणा दाखवून द्यायचा. पारखी नजर असल्या शिवाय का संपादक म्हणून एवढे मोठे झालात?

कथेच्या निमित्तानं आपलं बोलणं झाल्यावर तुम्ही मला भेटायला बोलावलंत. तेव्हा तुम्ही पाककृती विशेषांकावर काम करत होतात. नुकतीच मी रशियन भाषेतली पदविका मिळवली होती, 'साप्ताहिक सकाळ'चे अनेक विषयांवरचे विशेषांक संग्रही ठेवण्यासारखे असत. लगेच मला विषय दिलात- रशियन खाद्य संस्कृती. प्रत्येकाकडून नेमकं कुठलं लेखन घ्यायचं याचे तुमचे कुठले आराखडे होते माहीत नाही, पण मला तुम्ही सतत संधी देत गेलात. तुम्ही निवृत्त होईपर्यंत, मी तुम्ही सांगितलेल्या अनेक विषयांवर भरपूर लिहिलं, कित्येक कव्हर स्टोरीज, लग्न, पर्यटन, शिक्षण, विविध व्यवसाय अशा विशेषांकात लिहिलं, सदरं लिहिली. या लेखनासाठी झालेल्या चर्चातून माझ्यासारखी नवोदित लेखिका घडत गेली. म. सा. प.मध्ये दिवाळी अंकातलं लेखन अशा काहीशा विषयांवर एक परिसंवाद होता. ज्येष्ठ लेखक ह. मो. मराठे त्याचं सूत्रसंचालन करत होते. मी लेखिका म्हणून, तुम्ही संपादक या नात्यानं सहभागी होतात. त्यावेळी माझी ओळख करून देताना ह. मो. म्हणाले होते, 'सदाची ओळख ज्येष्ठ संपादक

सावित्री जोतिबा समता उत्सवातील
व्याख्यानात रमलेले सदा डुंबरे.

अशी करून दिली, पण आता नीलिमाला काय म्हणावं असा विचार करताना मला सुचलं की ती काही नवोदित राहिलेली नाही, आणि ज्येष्ठ अजून व्हायचीय, तेव्हा तिला मध्योदित लेखिका म्हणतो. नवोदित ते मध्योदित ह्या माझ्या प्रवासातलं तुमचं योगदान फार मोठं आहे सर.

एकदा मी एक लेख पोचवायला आले होते, संगणकावर लिहायला अजून मी शिकले नसतानाची गोष्ट. भर उन्हाची वेळ. मी केबिनमध्ये येताच एकदम म्हणालात, "अशी का दिसतेस गं? बरं नाही की काय?" तेव्हा आठवडाभर माझं डोकं दुखत होतं, मनातून प्रचंड अस्वस्थता होती, पण कारण उमजत नव्हतं. वाटत होतं, चाळिशीचा चष्मा लागणार असेल, कारण चाळिशी उलटूनही तोवर तो दागिना अद्याप मिळायचा होता. मी सहजपणे सांगितलं, "डोकं दुखतंय, कसलातरी अस्वस्थपणा." तुम्ही पटकन म्हणालात, "लेखकाला किंवा कुठल्याही कलाकाराला अस्वस्थपणा नसेल तर लेखन कसं होईल? मन शांत करायचं असेल तर लिहायला बस, पण नेमका कसला अस्वस्थपणा आहे याचा

विचार केला आहेस का?"

माझ्या शेजारी संध्याताई (टाकसाळे) बसल्या होत्या. त्यांच्याकडे बघून मी म्हटलं, "कसं सांगू, माझ्या डोक्यात खूप खळबळ होतेय. असं वयाच्या चाळिशीच्या टप्प्यावर मुली किशोर वयात असताना मला ही लेखनाची वाट सापडली, सतत असंख्य विचार मनात असतात. मुलाखती घ्यायला आवडतं, अभ्यास करून एखादा विषय मांडायला आवडतं. हे सगळं मला वयाच्या विशीत वाटलं असतं तर मीही आज संध्याताईसारखी या खुर्चीत असते, पण क्षणात वाटतं, ती तेव्हा घर-संसार याला महत्त्व दिल्यामुळं मुलींना ना पाळणाघरात सोडावं लागलं, ना करियर आणि संसार सांभाळायची कसरत, ना दोन्हीकडे न्याय देऊ शकत नसल्याचा अपराधीपणा. पेला अर्धा भरलेला आहे की अर्धा रिकामा त्याचं द्वंद्व सुरू आहे."

शांतपणे माझं ऐकून तुम्ही क्षणार्धात मला म्हणालात, "वा! काय विषय आहे. चाळिशीच्या उंबरठ्यावरच्या स्त्रीच्या मनातल्या भावना. कादंबरी होईल यावर. अजून कुणी लिहिली नाहीय. नाव पण सुचलं बघ, कार्डिओग्राम. हा अस्वस्थपणा वाया नको घालवू"

तुमचा बराच वेळ घेऊन मी बाहेर पडले, तेव्हा एका नव्या उर्जेनं भारलेली होते. माझ्या आतल्या मलाच अर्थ न कळलेल्या आवाजाला तुम्ही सूर दिला होता.

परतीच्या वाटेवर मलाच आश्चर्य वाटलं की, मी असं खाजगी कसं काय बोलून टाकलं? तुम्ही वय, अनुभव, पद सगळ्यात मोठे असताना? आपल्यातल्या मैत्रीची ती सुरुवात असावी. पण मैत्रीत अंतर्भूत असतं ते अनौपचारिक भेटणं, हॉटेलातलं चहा-खाणं, कुटुंबाचा सहभाग असं काहीही पुढं कधीही न होता तुमच्याबद्दल कायम एक आपुलकी, सद्भावना, विश्वास, गरज असेल तेव्हा तुमचं मार्गदर्शन मि

ळेल हा हक्क असं सगळं सोबत राहिलं.

पुढे मी खरंच 'कार्डिओग्राम' ही कादंबरी लिहिली. विपुलश्रीच्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाली, त्याचं पुस्तक निघालं, अवघ्या वर्षभरात त्याची आवृत्ती संपलीसुद्धा.

हे केवळ तुमच्यामुळं. मी असं मनातलं बोलणं, ते तुम्ही टिपिकल बायकी बोलणं असं न मानता त्याची सहसंवेदना घेणं मला फार फार महत्त्वाचं वाटतं. आपल्यात घडलेल्या या संभाषणाच्या फक्त संध्याताई साक्षी आहेत, मला ते कुणाला सांगावंही वाटलं नाही इतकं ते मला भावलं होतं, माझ्या काळजाच्या जवळचं होतं. ते उघड करून मला त्यातला गोडवा कमी करावा वाटला नाही, म्हणून मी पुस्तकात त्याविषयी लिहिलं नाही. मग तुम्ही ती कादंबरी वाचून म्हणालात, आपलं बोलणं झाल्याचा उल्लेख केला नाहीस की. सहज म्हणालात; पण तेव्हा मला माझी चूक लखख लक्षात आली. दुसऱ्या आवृत्तीत ती चूक दुरुस्त करणार होते; पण ११ महिन्यात आवृत्ती संपूनही दुर्दैवानं तो योग आलाच नाही. आता एका प्रकाशकांनी ती कादंबरी वाचली, कदाचित त्याची आवृत्ती निघेल, तुमच्याबद्दल मनोगत मी लिहूनही ठेवलं होतं, पण.. गेलेली वेळ उलटून येत नाही हेच खरं.

मल्टिनॅशनल कंपनीत उच्च पदस्थ अधिकारी वर्गातल्या अंतर्गत राजकारणाविषयी एक कथा लिहिली होती, बरेचदा मी लिहिलेल्या कथा तुम्हाला वाचायला द्यायचे. एका संपादकाचं परखड मत मिळावं म्हणून. एखादी कथा वाचताना तुम्ही दुसऱ्या लेखकांच्या कथांची उदाहरणं द्यायचात. असंच एकदा आशा बर्गेच्या एका कथेविषयी म्हणालात, 'अंधाच्या बोगद्यातून जात असताना अचानक बाहेरचा उजेड दिसला की बोगदा संपल्याचं कळावं तशी आशा बर्गेची (उर्वरीत मजकूर पान ४९ वर)

कथा

रेऊ कथा स्पर्धा २०२०
पारितोषिक प्राप्त कथा

धुंदा

सुधीर मुळे

गार पाण्यानं बाथ घेऊन तो मस्तपैकी फ्रेश झाला. मग नुकताच आलेला एक नवा कोरा भारी सफारी अंगावर चढवला. आरशात त्यानं एकदा डोकावून बघितलं आणि तो स्वतःवरच खूश झाला. फारच रुबाबदार दिसत होता- तो या सफारीत!

खुशीत शीळ घालत तो बाहेर पडला. रस्त्यावर छान हवा पडली होती. दिवसभराच्या रखरखीत उन्हानंतर संध्याकाळचा तो गारवा खूपच आल्हाददायक वाटत होता. अंगाला गुदगुल्या करून जाणारी वाऱ्याची मंद झुळूक अंगावर घेत तो रमतगमत चालायला लागला.

डाव्या हाताला वळून त्यानं एक टर्न घेतला आणि उजव्या बाजूला असलेल्या एका शॉपीत तो शिरला. ही शॉपी नुकतीच सुरू झाली होती. परफ्युम्स स्पेशल शॉपी होती ती. देशविदेशातले उत्तमोत्तम परफ्युम्स वगैरे तिथं ठेवण्यात आले होते. ती शॉपी सुरू झाल्यापासून शहरातल्या जवळजवळ साऱ्याच श्रीमंतांनी शॉपीकडे धाव घेतली होती. त्याच्याही मनात होतंच; पण इतक्या दिवसांत जमलं नव्हतं. आज मात्र त्या शॉपीत चक्कर टाकायचीच असं त्यानं ठरवलं होतं. आजची संध्याकाळ त्यानं मुद्दामहूनच राखून ठेवली होती- आपल्या व्यग्र दैनंदिन व्यापातून आज संध्याकाळी कामाला सुट्टी! नो वर्क! नुसतंच भटकायचं. मजा करायची. असंच त्यानं ठरवलं होतं. खरं तर कंटाळला होता तो. सारखं आपलं काम न काम! थोडीही उसंत मिळत नव्हती त्याला. त्याच्याकडे कामाचा ओघ प्रचंड होता.

तो शॉपीत शिरला. इकडेतिकडे बघत असतानाच काउंटरवरच्या एका तरुणीने त्याला आदबीने विचारले, येस सर! कुठला परफ्युम हवाय आपल्याला?

क्षणभर तो विचारात गुंगला. तोवर त्या तरुणीने शोकेसमधून

परफ्युम्सचे अनेक नमुने काढून ठेवले होते. आकर्षक वेष्टनांमध्ये लपेटलेल्या तितक्याच आकर्षक बाटल्यांमधून वेगवेगळी परफ्युम्स बघून किंचित गोंधळलाच तो.

कुठला बरं निवडावा?
अं?

काहीही न सुचून नुसताच उद्गारला तो.

त्याचं तसं गोंधळून जाणं लक्षात आलं सेल्सगर्लच्या. नवखा दिसत होता तो. गोंधळून जाणं साहजिकच होतं. एकतर त्या शॉपीत इतक्या व्हरायटीज होत्या की परफ्युममधला एखादा तज्ज्ञ जरी त्या ठिकाणी आला असता, तरी कुठला परफ्युम निवडावा याबद्दल त्याचाही गोंधळ उडाला असता! एकसे एक! अशा शॉपीत आपण काम करतो, याचा क्षणभर त्या सेल्सगर्लला अभिमान वाटला.

“मी मदत करते तुम्हाला सर!”

असं म्हणत तिंनं एक छोटी बाटली काढली. त्याचं झाकण उघडत ती म्हणाली, “जरा हात पुढे करता का सर?”

“का? कशाला?”

“तुम्हाला नमुना दाखवते. तुम्ही याचा मोह टाळूच शकणार नाही. अगदी एक्स्ल्युझिव्ह आहे.”

त्यानं समोर केलेल्या मनगटावर तिंनं बाटलीतून हलकासा फवारा मारला.

“बघा सर!”

त्यानं मनगटावर अजूनही ओला असलेला तो परफ्युम दुसऱ्या मनगटावर चोळून टाकला. मग मनगत नाकपुडीजवळ नेऊन एक दीर्घ श्वास घेतला.

“खरंच! त्या सुगंधानं तो अगदी प्रसन्न होऊन गेला. व्वा! छानच!”

पण वरकरणी मात्र त्यानं नाक मुरडलं. मान हलवत तो म्हणाला, “हा ठीकच आहे. पण आणखी एखादा दुसरा आहे का?”

तिनं आणखी एक बाटली काढली. त्याचा स्प्रे ती त्याच्या मनगटावर मारणार तोच त्यानं तिला अडवलं.

“अहं! तिथे नको. तिथे मारलात तर काही लक्षातच येणार नाही.”

हसत तिनं हलकेच त्याच्या कपड्यांवर स्प्रे मारला. असे तीन-चार नमुने तिनं त्याला या पद्धतीने दाखवले.

“अहं! नाही!” कुठलाच परफ्युम पसंत पडलेला दिसत नव्हता त्याला. त्याची मान अजूनही संधपणे हलतच होती.

‘फारच चोखंदळ दिसतंय गिन्हाईक!’ ओठातल्या ओठांतच ती सेल्सगर्ल पुटपुटली. याला आता खासच माल दाखवायला हवा. मनातून आनंदत तिनं शोकेसमधून एक भारी किंमतीची खास बाटली काढली. ही मात्र आवडायलाच हवी याला.

तिनं तो स्प्रे त्याच्या कपड्यांवर गळ्याजवळ मारला आणि मोठ्या उत्सुकतेने ती त्याच्याकडे बघत राहिली. आता मात्र याला नाही म्हणताच येणार नाही. खास पॅरिसहून इम्पोर्ट केलेला परफ्युम आहे हा.

पण त्याच्या चेहऱ्यावरची नाराजी दूर झालीच नव्हती.

“काय झालं सर?” किंचित हिरमुसलं होत तिनं विचारलं. “पसंत आहे ना?”

“नाही हो! काही खास नाही!” सेल्सगर्लचा चेहरा पडला.

तिच्याकडे जवळपास सगळे नमुने तिनं त्याला दाखवले होते. हा आत्ता शेवटचा दाखवलेला नमुनातर अतिशय स्पेशल असा होता. तो नमुना बघताच आलेले गिन्हाईक इतर सगळे परफ्युम्स सोडून तेच परफ्युम निवडल्याशिवाय राहत

नाही असा आजवरचा अनुभव होता तिचा.

हा पड्ड्या जरा विचित्रच दिसतोय!

“सॉरी मिस! मला पसंत पडेल असा एकही परफ्युम नाहीय तुमच्या शॉपीत!”

तुटकपणे तो म्हणाला आणि तरातरा बाहेर पडला.

ट्रेस्टिंगच्या नावाखाली त्या सेल्सगर्लने त्याच्या अंगावर इतका स्प्रे मारला होता की आता त्याच्या अंगाला परफ्युमचा नुसता घमघमाट सुटला होता. तो नक्की कुठल्या परफ्युमचा होता

ते मात्र नेमकं सांगता येत नव्हतं.

रमतगमत तो चालायला लागला. आजूबाजूची दुकानं न्याहाळत अनेक दिवसांनी आज त्यानं असा निवांत वेळ काढला होता. आपल्या नेहमीच्याच कामाच्या रगाड्यातून जरासा विसावा हवा होता त्याला. नाहीतर एरवी कामातून मान वर करणं जमत नव्हतं त्याला.

चौक मागे टाकून तो पुढे गेला आणि एका मोठ्या मैदानाजवळ आला. त्या मैदानात लागलेल्या एका मोठ्या पेन्डॉलनं त्याचं लक्ष वेधून घेतलं.

इलेक्ट्रिकच्या प्रचंड झगझगाटात 'सेल अँड एक्झिबिशन' अशी अक्षरं चकाकत होती. प्रचंड गर्दी उसळली होती त्या ठिकाणी.

उत्सुकतेनं तो त्या दिशेनं वळाला. आतमध्ये एका बाजूला पार्किंग लॉट होता. तो पायीपायीच आलेला असल्यानं त्यानं तिकडे दुर्लक्ष केलं आणि तो सरळ एन्ट्रन्सच्या दिशेनं निघाला. एवढ्यात एक कार टर्न घेत वेगानं आत शिरली. आत एक गलेलड्डु बाई बसली होती. तिचा पांढऱ्या रंगाचा पामेरियन डॉगी खिडकीतून मान बाहेर काढत ऐटीत जीभ हलवत बसला होता. त्याच्या अंगावरच येणार होती कार! चपळाईनं तो सरकला म्हणून बरं झालं.

'पायी चालणाऱ्या माणसांची कदरच नसते गाडीतल्या माणसांना!' स्वतःशीच पुटपुटत तो समोर चालायला लागला. आता समोर लावलेले बोर्ड स्पष्टपणे दिसत होते -

उत्पादक आणि विक्रेत्यांच्या कुठल्यातरी सहकारी संस्थेनं लावलेला सेल होता तो. फ्री एन्ट्री आणि भरपूर डिस्काउंट अशी गाजरं दाखवण्यात आलेली होती. बाहेरच्या बाजूला उजव्या हाताला क्रॉकरी आणि इतर आयटेम्स ठेवलेले होते. तो उत्सुकतेनं जवळ जाऊन ते बघायला लागला.

वेगवेगळ्या कपड्यांनी त्याचं लक्ष वेधून घेतलं. त्यात एक बदक, हत्ती अशी पशुपक्ष्यांची तोंडं असलेल्या आकर्षक रंगातल्या बश्या होत्या. आपल्या छोट्याला खूप आवडेल का ही बशी? त्याच्या मनात आलं. आणखी काही चांगलं दिसतं का ते बघत तो पुढे सरकला.

प्रदर्शन तुडुंब भरलं होतं. लोक चांगलाच प्रतिसाद देत होते. गर्दीतून वाट काढत तो पुढे सरकला. सुरुवातीचे काही स्टॉल्स लेडीज स्पेशल होते. त्यामुळे तो तिथे थांबलाच नाही. तसाच त्यावरून पुढे चालत पुढच्या स्टॉलवर आला. फेंगशुईचा स्टॉल होता तो. हॅपी

मॅन, तीन नाणी, पिरॅमिड वगैरे अशा नेहमीच्याच फेंगशुई वस्तू होत्या तिथं.

'हूं! हे नेहमीचंच आहे!' मान मुरडत तो पुढे निघाला. समोर खाद्यपदार्थ आणि ड्रायफ्रुट्सचे स्टॉल्स लागले तसा तो तर पुढे सटकला. नंतरच्या एका स्टॉलनं मात्र त्याला थांबायलाच भाग पाडलं. वेगवेगळ्या आकर्षक डिझाईन्सचे आणि नवीन फॅशनचे स्त्रियांचे ड्रेसेस होते ते.

तो बारकाईनं न्याहाळायला लागला. तो चांगला दिसेल का सईला? का तो पिवळा आर्ट वर्क केलेला खुलून दिसेल? त्या ड्रेसकडे थोडा वेळ बघत राहून मग त्यानं तो विचार रद्द केला. दुसऱ्या एका ड्रेसकडे बघून त्याला वाटलं- हं, हा ड्रेस नक्कीच छान दिसेल तिला. तो तिच्या वर्णाला सुट होईल आणि कोणालाही आवडण्यासारखासुद्धा आहे तो.

तो त्या ड्रेसकडे पाहात असल्याचे बघून सेल्समॅननं चपळाईनं तो ड्रेस काढून त्याच्या समोर ठेवला आणि त्यानं त्या मालाची जोरदार शिफारस करायला सुरुवात केली.

तो मात्र हात लावून त्या ड्रेसची क्वालिटी पारखून बघत होता.

"काय किंमत असेल याची?" त्यानं सेल्समॅनकडे बघत विचारलं.

"असेल? आहेच!" सेल्समॅननं बडबड करत ड्रेसची किंमत सांगितली. तशी त्याच्या कपाळावर आठी उमटली.

"क्वालिटीच्या मानानं जास्त सांगताय तुम्ही किंमत!"

मग सेल्समॅननं नेहमीच्याच पद्धतीनं आपली बाजू मांडायला सुरुवात केली. त्याचं मात्र त्या बडबडीकडे लक्षच नव्हतं.

"अजून व्हरायटी नाही का?"

"का नाही? भरपूर आहे की?"

बडबड करत सेल्समॅननं त्याला आणखी ड्रेसेस दाखवले. त्याला मात्र कुठलाच पसंत पडला नाही. हातातला ड्रेस तसाच टाकून तो पुढे निघाला.

तो गेल्याचं पाहून सेल्समॅन दुसऱ्या कस्टमरकडे वळाला.

समोर आणखी बरेच वेगवेगळे स्टॉल्स होते. त्याला मात्र त्यात स्वारस्य नव्हतं. त्यांच्यावर एक नुसती नजर टाकत तो खिशात हात घालून रुबाबात पुढे निघाला होता. एका ठिकाणी मात्र तो थांबला. त्या ठिकाणी लहान मुलांचे कपडे होते. आपल्या छोट्याला यातलं काय चांगलं दिसेल याचा विचार करत तो तसाच खिशात हात घालून स्टॉलकडे बघत उभा राहिला. त्याचा चांगलाच गोंधळ उडाला होता. नक्की कुठला ड्रेस छोट्याला चांगला दिसेल बरं? पण तो त्याच्या मापाचा असेल का? त्याला कुठली ती मापाची भानगड कळत होती? आपण नेमका एखादा ड्रेस आवडला म्हणून न्यायचो अन् त्याला तो एकतर लहान व्हायचा नाहीतर ढगळ तरी! आतासुद्धा छोट्या असलेच ढगळ कपडे घालतोय. मापाचे कपडे नसतील तर तसेच होणार ना? मात्र त्यामुळे कसा अव्यवस्थित दिसतो तो. त्याच्या मनात आलं.

तो स्टॉलसमोर विचारमग्न अवस्थेत उभा राहिलेला असलेला पाहून सेल्समॅनचा कर्तव्यभाव जागृत झाला. त्यानं आपली वटवट सुरू केली. मनात भरलेल्या एकदोन ड्रेसेसच्या किंमती त्यानं सेल्समॅनला विचारल्या. कपड्यांना हात लावून त्यांचा पोत निरखून बघितला. मग त्यातला एक ड्रेस पक्का करत बाजूला काढला.

"पण... मापाचे काय?" त्यानं सेल्समॅनला विचारलं.

"किती वर्षांचा आहे साहेब, मुलगा?"

किंचित विचार करत तो म्हणाला, "आहे दहा वर्षांचा."

"मग तर हा ड्रेस नक्कीच होईल त्याला. शंकाच नको. तुम्ही घ्याच हा. बांधू?" गळ घालत सेल्समॅन म्हणाला.

"पण... वयाच्या मानानं तो जरासा लहानखुरा आहे. त्याला हा होणार

नाही.”

“मग याच्या आतल्या साईझचा देऊ का?” सेल्समॅननं चिकाटी सोडली नव्हती.

“नक्की सांगता येत नाही मला.” हनुवटी खाजवत तो पुटपुटला.

“काही हरकत नाही साहेब. आमचा सेल अजून आठवडाभर तरी नक्कीच आहे. नाही झाला तर बदलवून देतो तुम्हाला. मग तर झालं?”

किंचित विचारमग्न विचार करून तो थोडावेळ स्तब्ध उभा राहिला. मग म्हणाला, “पुन्हा कोणाला यायला जमणार आहे? असं करतो- नंतर मुलालाच घेऊन येतो. म्हणजे प्रश्नच नको. काय?”

“काही गरज नाही साहेब त्याची. तुम्ही अगदी बिनधास्त न्या!” सेल्समॅन गळ्यात पडत म्हणाला. मात्र त्याच्या वटवटीकडे दुर्लक्ष करत तो पुढे चालायला लागला.

सावध!

अचानक त्याचं लक्ष समोर गेलं. समोर ठोंब्या उभा होता. पाठमोरा. नावाजलेला उद्योजक होता तो शहरातला. त्यानं आपल्याला बघितलं की संपलंच सारं! मग आनंदाचे म्हणून आपण मुद्दामहून कामातून बाजूला काढलेल्या या दोन तासांचीच काय, सगळ्याचीच वाट लागेल!

त्या ठोंब्याला चुकवत त्यानंतर तो उरलेला स्टॉल असाच फिरत राहिला. मनात कुठेतरी ठोंब्या दिसेल की काय ही धाकधूक होतीच. ती बाजूला फेकून देण्याचा प्रयत्न करत स्टॉल्सवरच्या आयटेम्सच्या किमती विचारत राहिला. त्यांचा पोत, दर्जा निरखून बघत, स्पर्श करून बघत राहिला. मात्र दरवेळी त्याला वाटत राहिलं-दर्जाच्या मानानं यांच्या किमती फारच आहेत. फार लुबाडतात साले हे सेलवाले. खरं तर ते ‘एस ए एल ई - सेल’ असं लिहित नसून ‘एस ए एल ई - साले’ असंच प्रामाणिकपणे लिहित असावेत!

कुठे त्याला किंमत, दर्जा सगळं पसंत पडलं, तर नवीच शंका मनात यायची. आपण हे घेऊन गेलो ते ठीक आहे. पण वस्तूची गॅरंटी काय? उद्या ती खराब झाली तर कुठं यायचं? ही मंडळी गायब झालेली असणार! मग कुठं शोधत फिरायचं यांना? हे सगळं त्यानं त्या त्या स्टॉलवाल्यांना स्पष्टपणानं, रोखठोकपणानं बोलून दाखवलं. बाकीचे लोक मात्र बॅग भरभरून खरेदी करत होते.

असं करत राहिल्यानं तो प्रदर्शनाच्या दुसऱ्या टोकाला आला तरी काहीच खरेदी झालेली नव्हती त्याची.

मघाची कारमधली ती गलेलड्डु बाई मध्येच दिसली. तिच्या जवळच्या भरलेल्या बॅग बघून आपल्या वजनाइतकीच खरेदी करण्याचा तिनं चंग बांधलेला दिसत होता. ‘काय तुला- बिला करायचीय का हिला?’

शी! तास-दोन तास आपण हिंडलो तरी काहीच खरेदी करता आलं नाही आपल्याला! त्याची त्यालाच लाज वाटली. मग मनाची रूखरूख घालवण्यासाठी शेवटच्या टोकाला असलेल्या एका चिवड्याच्या स्टॉलवरून त्यानं एक चिवड्याचं पाकिट खरेदी केलं आणि तो त्या प्रदर्शनाच्या बाहेर पडला.

त्यानं घड्याळात बघितलं. दोन तास कसे गेले ते समजलंही नव्हतं त्याला. एवढ्या वेळात किती काम होऊन गेलं असतं आपलं? चांगलंच नुकसान झालं. त्याच्या मनाला चुटपूट लागली. एक अपराधीपणाची भावना मनात उमटली. संपूर्ण मन व्यापायला लागली. त्यानं तो विचार जाणीवपूर्वक मनातून बाहेर काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला.

अरे, आज आपण मुद्दामहून काम बाजूला ठेवून वेळ काढलाय ना? मग दोन एक तास कुठे जीव रमून गेला तर इतकं कासावीस होण्याची काय गरज आहे?

स्वतःलाच समजावत राहिला तो. छे, छे! असा विचार करायला नको.

काय हरकत आहे एखादा दिवस असा घालवला तर? पुन्हा आहेच मग उद्यापासून आपलं काम!

मनातले ते अपराधी भावनेचे विचार झटकून टाकत तो उत्साहानं चालायला लागला. एकंदरीत खूपच छान गेला होता वेळ. त्याला मस्त वाटायला लागलं होतं. मनावर एक प्रकारची धुंदी चढली होती. ती उतरून नये, असं वाटत होतं.

त्या धुंदीतच तो घरी केव्हा आला त्याला कळलंही नाही. हळूच दार लोटून तो आत शिरला. बायको-पोरगं झोपून गेली असावीत. आत अंधार होता.

त्या छोट्याशा टपरीतच तो राहत होता आणि तिथेच त्याची लाईनी होती. अंगावरचा भारी सफारी काळजीपूर्वक काढून त्यानं नीट घडी केला. मग तो उद्या सकाळी कस्टमरला घायच्या कपड्यांमध्ये व्यवस्थित ठेवून दिला. उद्या तो ठोंब्या आला की, त्याला त्याचे कपडे घावे लागणार होते. खिशातली शंभराची मळकट नोट काढून एका डब्यात त्यानं नीट जपून ठेवली.

त्यानं एकदा झोपलेल्या बायकोकडे बघितलं. दिवसभराच्या श्रमांनी गाढ झोप लागलेली होती तिला. तिला बिलगून छोट्या गाढ झोपलेला होता. इतरांनी टाकून दिलेले कपडे घातल्यामुळे त्याला ते चांगलेच ढगळ होत होते. त्याच्याकडे कौतुकानं त्यानं एक नजर टाकली.

मग आपल्या अंगातलं फाटकं बनियन काढून टाकत त्यानं कमरेभोवती टॉवेल गुंडाळला आणि तेवढ्याशा टीचभर जागेत सतरंजीवर अंगाचं मुटकुळं करून तो झोपी गेला. मघाच्या त्या दोन तासांची धुंदी अंगप्रत्यंगांवर पांघरून घेत...!

सुधीर मुळे, सोलापूर
मोबाईल : ९८८९२०९२९९

●●●

थेट सिंघू, टिकरी आणि गाजीपूर बॉर्डरवरून

तुषार रईसा,
निखिल रंजनकर

निसर्गाची मूळची वृत्ती देण्याची.
शेती करता करता हीच वृत्ती
शेतकऱ्यात रुजते. याचा प्रत्यय
शेतकरी आंदोलनात सहभागी
झाल्यावर पावलापावलावर
आला. जे पाहिलं. जे दिसलं.
ते तसंच्या तसं.

मागील २ महिन्यांपासून दिल्लीत कडाक्याची थंडी, पाऊस-वारा सोसूनही सुरु असलेल्या शेतकरी आंदोलनामध्ये सहभागी होण्यासाठी जानेवारीत आम्ही ९ जण पुण्याहून दिल्लीला गेलो होतो. आमचे काही मित्र पूर्वीच सिंघू बॉर्डरला जाऊन आल्यामुळे तिथल्या 'कहाण्या' आम्ही ऐकून होतो. त्यामुळे जाताना आम्ही सगळे खूपच उत्साहात होतो.

आम्ही सिंघू बॉर्डरवर पोहोचलो तेव्हा आतापर्यंत पाहिले नव्हते इतके पोलीस व विविध प्रकारचे सुरक्षा दल तिथे तैनात होते. त्या सर्वांमधून वाट काढत आम्ही तटबंदीसारखी उभी केलेली बॅरिकेडींग पार केली आणि त्यानंतर शेतकऱ्यांचे तंबू सुरु झाले. तिथे सुरुवातीलाच असलेल्या एका 'लंगर'पाशी पोहोचल्यावर त्यांनी आम्हाला खूप प्रेमाने चहा व बिस्कीटे दिली. ते घेऊन आम्ही पुढे निघालो. त्यानंतर रस्त्याच्या दुतर्फा शिस्तबद्धपणे उभी केलेली हजारो ट्रॅक्टर-ट्रॉली, वेगवेगळ्या गावांचे व संघटनांचे तंबू, लंगर बघत बघत आम्ही आमच्या थांबण्याच्या ठिकाणी- 'टेंट सिटी'त पोहोचलो. सोबत असलेले सामान तंबूत ठेऊन मग आम्ही आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी व तेथील लोकांना भेटी देण्यासाठी मोकळे झालो.

अनोळखी जागा, अनोळख्या भाषेच्या ठिकाणी पोहोचल्यावर कशी सुरुवात करावी याबाबतीत आम्ही थोडे साशंक होतो. आमची परिस्थिती तिथल्या दोन 'बेबॅ'नी अचूकपणे हेरली. त्या आमच्याजवळ आल्या आणि आमची विचारपूस करू लागल्या. पाचच मिनिटांत त्या आमच्यात इतक्या मिसळल्या की आम्हाला त्या आमच्यामधल्याच वाटायला लागल्या. आम्ही बेबॅसोबत एक छोटीशी रॅली काढली. त्यात त्या दोघींनीही घोषणा द्यायला सुरुवात

केली. पाहाता पाहता आजूबाजूचे लोकदेखील त्या रॅलीमध्ये सहभागी झाली. थोडे पुढे जाताच मागून येणारी एक छोटीशी रॅलीदेखील आमच्यात सामील झाली. १० मिनिटांपूर्वी कसलीही ओळख नसणारे लोक एकमेकांच्या घोषणांना साद देत होते व एकमेकांमध्ये दुधसाखरेसारखी मिसळून जात होती. हा आमच्यासाठी खूपच सुखद अनुभव होता.

रॅली संपल्यानंतर आम्ही तिथे ये-जा करणाऱ्या लोकांशी बोलायला, त्यांचे अनुभव ऐकायला, तिथली परिस्थिती समजून घ्यायला सुरुवात केली. अनेक लोकांनी सांगितलेला एक अनुभव म्हणजे ते या आंदोलनात ३-४ दिवसांसाठीच आले होते; पण या ठिकाणचे वातावरण त्यांना इतकं आवडलं की ते एक महिन्यापेक्षा जास्त काळापासून तिथे थांबलेले होते. आम्ही तिथे नुकतेच दाखल झाल्यामुळे तेथील वातावरणाचा पूर्ण अंदाज जरी आला नसला, तरी इथे बाहेरच्या जगापेक्षा काहीतरी वेगळं चालू आहे याची थोडी कल्पना आम्हाला यायला सुरुवात झाली होती.

जसेजसे आम्ही तिथे फिरायला लागलो तसं-तसं आमच्यासमोर तिथल्या वातावरणाचे वेगळेपण उलगडायला लागलं. तिथे शेकडो लहान-मोठे 'लंगर' होते, जे तिथे राहाणाऱ्या लोकांची व येणाऱ्या-जाणाऱ्या सर्वांची खाण्यापिण्याची सोय करत आहेत. लंगर ही काँसेप्ट जरी शीख धर्मातून आलेली असली तरी आंदोलनात फक्त शीखांचे लंगर नाहीत तर अनेक राज्यातल्या व अनेक धर्माच्या लोकांनी लंगर लावले आहेत. ते पाहून असं वाटतं की, हाच आपला खरा भारत आहे. आणि असा विविधतेने नटलेला; पण एकता असलेला नवा भारत घडवण्याची सुरुवात या शेतकरी आंदोलनाने केली आहे. यात हिंदू आहेत, मुस्लिम

आहेत, जाट आहेत. उत्तर प्रदेशचे शेतकरी आहेत; हरियाणाचे आणि राजस्थानचेसुद्धा.

जे शेतकरी जगाला जगवतात तेच या आंदोलनालाही जगवत आहेत. लंगरमध्ये लागणारं सर्व सामान हे फक्त पंजाब-हरियाणातीलच नाही, तर उ.प्र., राजस्थान व दिल्लीच्या आसपासच्या शेतकऱ्यांकडूनच येत आहे.

तिथे रोज सकाळी आजूबाजूच्या भागातील शेतकरी भाज्या, फळं, दूध व इतर सामान भरून कितीतरी ट्रॅक्टर ट्रॉली पाठवतात - या ट्रॉली वेगवेगळ्या लंगरमध्ये सामान वाटतात. हे वाटताना त्यांचं असं नाही की, आमच्याच गावच्या लंगरला सामान द्यायचं किंवा आपल्या ओळखीच्याच लोकांची काळजी घ्यायची असा प्रकार किंवा कसलाही परकेपणा आम्हाला कुठेच दिसला नाही.

या लंगरांची अजून एक विशेषतः म्हणजे ही फक्त आंदोलकांसाठीच चालत नाहीत तर आजूबाजूला राहाणारे मजूर व त्यांची मुलंही याच लंगरमध्ये जेवतात. त्यांना कुणीही हाडंतुडं करत नाही. श्रीमंत असो वा गरीब, शेतकरी असो वा तिथल्या

कामगार वस्त्यांत राहाणारे कामगार-सगळे एकाच पंगतीत बसून जेवण करतात.

सिंधू आणि गाजीपूर बॉर्डरवर स्थलांतरित मजुरांची-कचरा वेचणाऱ्यांची मुले दिवसभर तिथे वेगवेगळ्या लंगरमध्ये फिरून खात असतात. कारण त्यांना इतके सारे खाण्याचे पदार्थ आयुष्यात यापूर्वी कधीच पाहायला मिळालेले नाहीत. एका लंगरमधले काका म्हणत होते की, ही मुलं मागच्या दोन महिन्यांपासून रोज इथे खायला येतात आणि या दोन महिन्यांत त्यांची तब्येत सुधारली आहे, हे स्पष्टपणे दिसतं.

तिथे आम्हाला आलेला अजून एक भारी अनुभव म्हणजे ज्या लंगरमध्ये आम्ही जेवत होतो, तिथेच पोलीससुद्धा जेवण करायला यायचे. पोलीस सकाळचा चहा-नाश्ता, दुपारचे जेवण, रात्रीचे जेवण तिथेच करायचे. इतकेच नाही तर पोलीस त्यांचे कपडेही वॉशिंग मशीन असलेल्या लंगरमध्ये धुवायला टाकायचे. ज्या पोलिसाना ही व्यवस्था दमन करायला वापरते त्या पोलिसांची सुद्धा सोय हे आंदोलकच करत आहेत. आंदोलनात प्रत्येक जण प्रत्येकाची

काळजी घेत आहे. लोकांच्या खाण्यापिण्यापासून ते राहाण्याची आणि तब्येतीपासून ते स्वच्छतेच्या सगळ्या गरजा पूर्ण केल्या जात आहेत. तिथे जाईपर्यंत आम्हाला लंगर फक्त जेवणाचा असतो इतकंच माहित होतं. पण तिथे गेल्यावर किती वेगवेगळ्या प्रकारचे लंगर असतात व त्यातून किती वेगवेगळ्या प्रकारे लोक 'सेवा' देत आहेत हे पाहायला मिळाले आणि 'सेवा' करण्याचे महत्त्वही कळाले. 'सेवा' करण्याचा खरा अर्थ जर समजून घ्यायचा असेल तर या आंदोलनात नक्की सामील व्हायला पाहिजे.

आम्ही 'लंगर'चा इतिहास जाणून घ्यायचा प्रयत्न केल्यावर आम्हाला असं कळालं की शीख धर्माचे संस्थापक गुरु नानकजी यांच्या वडिलांनी त्यांना २० रुपये (१५व्या शतकातील २० रुपये म्हणजे आजचे लाखो रुपये) देऊन काहीतरी व्यवसाय करायला सांगितले. पण त्या पैशांतून त्यांनी व्यवसाय न करता सगळ्या जातीधर्माच्या लोकांची जेवू घालून सेवा केली. शेतकरी आंदोलनातील लोक म्हणतात की तो लंगर आजपर्यंत चालू आहे. आणि ते

खरं तसंच आहे. गुरुजींनी अजून एक संदेश दिला होता तो म्हणजे, 'किर्त कर, नाम जप, वंड-छक'. म्हणजे मेहनत करा, प्रभूचे नाम घ्या, पहिले लोकांना वाढा आणि मग खा' - हे तत्त्वज्ञान आम्हाला पावलोपावली पाहायला मिळत होते. धर्मातील सेवेचे महत्त्व आणि लोकांमध्ये या मूल्याची रुजवणूक किती खोलवर आहे, हे पाहणं हा खरंच आयुष्यभर टिकणारा अनुभव होता. शेतकऱ्यांचा हा सेवाभाव आणि त्याची लंगरच्या स्वरूपात होणारी अभिव्यक्ती हा या आंदोलनाचा एक प्रमुख आधारस्तंभ आहे, यात थोडीदेखील शंका नाही.

या सेवा मूल्यामुळेच तिथे लोकं एकमेकांबरोबर कष्टं करतात, एकमेकांना जीव लावतात, काळजी घेतात, फक्त आपल्याच गावच्या किंवा संघटनेच्या नाही तर प्रत्येक गरजूला मदत करतात. कुणी कपडे धुऊन देतात, कुणी इस्त्री करून देतात, काही जण तर स्वतःची एक शिलाई मशीन आणून लोकांचे फाटलेले कपडे शिवतात, कसलाही मोबदला न घेता. खरंतर कोणी मोबदला घेणार तरी कशाला? कारण इथे मोबदला घ्यायची गरजच नाही. व्यक्तीच्या सगळ्या गरजा कोणताच मोबदला न देता पूर्ण होतात. भांडवली समाजात ह्याच गरजा पूर्ण करण्यासाठी पैसा घावा लागतो आणि म्हणून माणूस स्वतःच्या कामाचा मोबदला मागतो. इथे कुणीही तुमच्याकडे मोबदला मागत नाही, त्यामुळे तुम्हीही कोणाकडे काही मागत नाही. या सामूहिकतेत प्रत्येकजण त्याच्यापरीने कामं करतो व सर्वजण मिळून सर्वांच्या गरजाही पूर्ण करतात- एका समाजवादी समाजात यापेक्षा वेगळं काय अपेक्षित आहे? अशा प्रकारे ही आंदोलनाची ठिकाणं खरंतरं भांडवली वाळवंटातील समाजवादी मरुस्थळ बनली आहेत.

रात्री आम्ही तेथील 'सांझी सत्थ'च्या तंबूत गेलो. तिथे एक वाचनालय आहे जिथे कसलेही ओळखपत्र न दाखवता, कोणतीच फी न देता पुस्तके व इतर वाचनसाहित्य उपलब्ध करून दिलं जातं. लोक इथून पुस्तकं घेऊन जातात व वाचून परत आणून देतात. तेही फक्त विश्वासावर. इथे रोज सायंकाळी ६ ते ८ या वेळेत शायरी, कविता आणि क्रांतिकारी गीतांच्या मैफली चालतात. तसेच रोज एका विषयावर चर्चा देखील होते. इथे बोलण्याचा सगळ्यांना समान अधिकार आहे. रोज होणाऱ्या या बैठकींत विद्यार्थी-प्राध्यापकांपासून शेतकरी-शेतमजुरापर्यंत प्रत्येक जण बोलतो. असेच 'सांझी सत्थ' टिकरी व गाजीपूर बॉर्डरवर देखील सुरु आहेत.

दुसऱ्या दिवशी असंच लोकांना भेटी देत रात्रीचे जेवण करायला आम्ही मालेरकोटल्याच्या लोकांनी चालवलेल्या लंगरमध्ये गेलो. पंजाबच्या इतिहासात मालेरकोटल्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. सरहिंदच्या वजीर खानने गुरु गोविंदसिंगांच्या २ मुलांना भिंतीत जिवंत चिणण्याची शिक्षा दिली होती. ज्याला मालेरकोटल्याचा त्याकाळचा नवाब शेर मुहम्मद खानने विरोध केला. गुरु गोविंदसिंगांची मुले तर वाचली नाही; पण या शिक्षेला शेर मुहम्मद खानने केलेल्या विरोधामुळे ('हा का नारा' - न्यायासाठी उठवलेला आवाज) गुरु गोविंदसिंगांनी मालेरकोटल्याच्या भूमीला आशीर्वाद दिला. तेव्हापासून मालेरकोटल्याने शीख-मुस्लिम-हिंदू एकतेची मशाल अखंडपणे तेवत ठेवली आहे. भारत-पाकिस्तान फाळणीच्या वेळी जेव्हा अख्खा पंजाब धार्मिक दंग्यांत होरपळत होता; मात्र मालेरकोटल्यात शांतता होती. आजही तिथे शीख-मुस्लिम-हिंदू गुण्यागोविंदाने राहात आहेत, सगळे सण-उत्सव एकम

कांबरोबर साजरे करतात. सणाला एकमेकांच्या घरी 'दिवाळी' देतात. आमच्या जेवणानंतर आमची मैफिल रंगली ज्यात मालेरकोटल्यातील लोक तिथली धार्मिक एकतेची उदाहरणे देत होती. ती ऐकून तर आमचा विश्वासच बसेना. असं वाटलं की भारतातीलच नाही तर जगातील प्रत्येक गाव हे 'मालेरकोटला' असावं. त्या लंगरचे अध्यक्ष एक मुस्लिम शेतकरी आहेत, ते म्हणाले - दिवाळीत हिंदूपेक्षा माझी मुले जास्त फटाके उडवतात. यावर सगळेच कौतुकाने हसायला लागले. शेवटी आम्ही त्यांना मालेरकोटल्याला येण्याचे वचन देऊन त्यांची रजा घेतली.

सिंघू बॉर्डरवर दोन दिवसाच्या मुक्कामानंतर आम्ही अनेक अनुभवांची शिदोरी घेऊन टिकरी बॉर्डरकडे निघालो. आम्ही काही अंतर चालतो तोच 'त्या' बेब्बे आमचा पाठलाग करत आम्हाला अलविदा करायला आल्या. आम्ही त्यांना कच्चून मिठी मारली मारली, थोड्या गप्पा मारल्या व पुढच्या प्रवासाला निघालो.

टिकरी बॉर्डरवर पोहोचल्यावर तेथेदेखील तसाच जोश आणि उत्साह पाहायला मिळाला. तेथे पंजाब आणि हरियाणा या दोन्ही राज्यांतले शेतकरी होते. तसेच त्यांना समर्थन द्यायला आलेले राजस्थान, छत्तीसगडचे काही शेतकरी देखील आम्हाला दिसले. इथे आम्ही काही लोकांना विचारलं की, या आंदोलनाला ५० पेक्षा जास्त दिवस झालेत, भयंकर थंडी आहे, ज्यामुळे १५० च्या वर लोकांचा जीवही गेला आहे; तरीपण तुम्हाला हे आंदोलन चालू ठेवण्याची प्रेरणा कुठून मिळते. त्या काकांनी सांगितलं की, आमच्या गुरुंनी व पूर्वजांनी अन्यायाविरोधात लढता-लढता स्वतःचे आणि स्वतःच्या कुटुंबांचे बलिदान दिले आहे, तेव्हा ही थंडी आणि पाऊस आम्हाला काय डगमगवेल!

धर्मातील सेवेच्या मूल्यासोबतच नीडर बनून संघर्ष करण्याचे मूल्यही लोकांना किती शक्ती देतं हे त्या ठिकाणी पाहायला मिळालं. तसंच इतिहासाची खरी ताकदही कळाली.

ठिकरीमध्ये आम्ही दुपारचे जेवण ज्या लंगरमध्ये केलं तिथे हरियाणाम धून आलेले दोन ७०-७५ वर्षांचे आजोबा इतक्या चपळतेने लोकांना जेवण वाढत होते की ते पाहून आम्हालाच लाज वाटायला लागली. आम्ही दिवसभर चालून थकलो होतो; पण हे लोक रोज इतकी मेहनत करूनदेखील बहुदा कधीच थकत नव्हते. तिथे नेमकं म्हातारं कोण? - हा प्रश्न आम्हाला पडला. पुरी-भाजी 'छकुन' आम्ही सगळे म्हातारे आमच्या तंबूत परतलो.

प्रवासातील शेवटच्या टप्प्यात आम्ही गाजीपूर बॉर्डरवर गेलो. तिथे ज्यांनी आमची राहायची सोय केली होती, ते दोघेही नवराबायको आपल्या गलेगड्डु पगाराच्या नोकरीचा राजीनामा देऊन या आंदोलनात सहभागी झाले होते. नोकरी सोडून या आंदोलनात सामील झालेल्या अनेक तरुणांपैकी ते एक होते. कुणी बँकेची नोकरी सोडली, तर कुणी विदेशातील आयटीच्या नोकरीवर तुळशीपत्र ठेवले. गाजीपूर बॉर्डरवर प्रामुख्याने उत्तर प्रदेशमधले शेतकरी आले होते. येथे तुलनेने कमी लोक होते; पण उत्साह आणि जोश सिंगू-ठिकरी इतकाच होता.

तिथे एका लंगरमध्ये विचारल्यावर त्यांनी सांगितले की, आम्हाला लागणारी भाजी व दूध शेजारी गाजियाबादमध्ये राहणारे लोकच आणून देतात. तसेच एका लंगरमध्ये आम्हाला शेजारच्या एका कॉलनीतील बाई स्वयंपाकाच्या माध्यमातून सेवा करताना दिसल्या. अशा विविध पद्धतीने स्थानिक लोकही या आंदोलनात सहभागी होताना दिसत

होते.

तिथे आम्हाला रस्त्याशेजारी बसून लोकांच्या पायांची मालीश करणारी एक व्यक्ती भेटली. लोक त्या ठिकाणी ज्या वेगवेगळ्या प्रकारे सेवा करत होते त्यांच्यापैकी हेही एक होते. त्यांच्याकडे प्रामुख्याने म्हातारी माणसं येत होती. ते इतक्या निपुणतेने लोकांच्या पायांची मालीश करत होते की, आम्हाला वाटलं की हाच त्यांचा व्यवसाय आहे. मात्र त्यांना विचारल्यावर समजले की, ते एका कृषी कंपनीचे मॅनेजिंग डिरेक्टर (एम.डी) आहेत. पुढे ते म्हणाले, की गुरुंच्या सेवेत कुणी उच्च नाही कुणी नीच नाही आणि परत त्यांच्या कामात व्यस्त झाले. आम्ही ज्या ज्या ठिकाणी जात होतो, त्या त्या ठिकाणी एक नवीन अनुभव आमच्या पदरी पडत होता.

आम्ही ज्या ठिकाणी थांबलो होतो, त्याच्या शेजारीच मोहालीवरून आलेल्या लोकांचा एक लंगर होता. त्यांपैकी एकाचे नाव तर खूपच गोंडस होते- बिडूसिंग. त्यांच्याशी आमची अशी गट्टी जमली होती की सकाळचा नाश्ता, दुपारचे जेवण व सायंकाळचा चहादेखील आम्ही तिथेच घेतला. त्यांनीदेखील आम्हाला त्यांच्या सेवेत सामावून घेतले व अधिकाराने सांगितले की, 'जेवल्यावर इथली सफाई करून टाका'. आम्हाला ते खूपच भावलं. त्यानंतर आम्ही त्यांच्या लंगरमध्ये सेवादेखील केली.

शेवटी निघता निघता बिडूसिंगनी आम्हाला आवर्जून बोलावून घेतलं आणि आम्हाला रात्रीची शिदोरी तर दिलीच; पण त्याचसोबत आमच्यासाठी व आमच्या पुण्यातील सहकाऱ्यांसाठी २-३ किलो पिन्नी (लाडू), ३-४ किलो गूळ, गजक व बिस्कीटांची २ पाकीटे दिली. एकाच्या हातात इतकं सगळं येणार नाही म्हणून आमच्यापैकी अजून एकाला बोलावून घेतलं. तो क्षण कधीच विसरला

जाणार नाही.

इतकं सगळं 'प्रेम' मनात आणि बॅगेत भरून आम्ही परत पुण्याला निघालो.

शेतकरी आंदोलन एका बाजूला महाकाय अशा देशी-विदेशी भांडवलदारांविरोधातील लढाई तर लढत आहेच; पण त्याचबरोबर लोकांचे परस्पर संबंध ज्या पद्धतीने घडत आहेत त्यात नक्कीच आपल्या समाजाच्या नवनिर्मितीची बीजं आहेत. आर्थिक-धोरणात्मक पातळीवर या आंदोलनाचे काय होईल हे तर येणारा काळच सांगेल; पण सामाजिक-सांस्कृतिक व आध्यात्मिक पातळीवर हे आंदोलन कधीच विजयी झाले आहे!

जेव्हा सर्वसामान्य लोक एकत्र येतात, तेव्हा ते काय-काय करू शकतात याचे अप्रतिम उदाहरण म्हणजे हे शेतकरी आंदोलन. हे आंदोलन त्या सगळ्या निराशावादी मानसिकतेला एक सडेतोड प्रत्युत्तर आहे. जे म्हणतं की, या देशाचं काही होऊ शकत नाही, सगळे लोक स्वार्थी असतात, कुणी कुणाच्या मदतीला येत नाही.

तर मित्रांनो लोक सोबत येत आहेत, एकमेकांची काळजी घेत आहेत, आंदोलनही करत आहेत आणि नवा समाजही घडवत आहेत. शेवटी मी इतकंच म्हणेन - ले मशाले चल पड़े है लोग मेरे गाव के अब अंधेरा जीत लेंगे लोग मेरे गाव के बिन लड़े कुछ भी यहा मिलता नहीं यह जानकर अब लड़ाई लड़ रहे है लोग मेरे गाव के...

शेतकरी आंदोलन जिंदाबाद!

तुषार रईसा, पुणे
tushar.janeev@gmail.com
निखिल रंजनकर, पुणे
nikhilranjankar@gmail.com

●●●

एकट्या स्त्रिया

वसुधा जोशी

‘एकटी स्त्री’ या विषयाला अनेक कंगोरे आहेत. ते समजावून देणारं पुस्तक म्हणजे ‘स्टेट्स सिंगल’. तीन हजार स्त्रियांच्या मुलाखतीतून जमा झालेला हा ऐवज, समाजाला अजून किती पुढं जायचं आहे, याची पुरेपूर जाणीव करून देणारा आहे.

तिशीच्या आणि त्याहून जास्त वयाच्या एकट्या स्त्रिया बऱ्याच प्रमाणात आपल्याला दिसतात. त्यांच्यात बिनलग्नाच्या आणि लग्नाच्या मांडवाखालून गेलेल्या; पण जोडीदाराबरोबर बेबनाव झाल्यामुळे, सासरचा छळ असल्यामुळे घराबाहेर पडलेल्या घटस्फोटित, विधवा अशा दोन्ही प्रकारच्या स्त्रियांचा समावेश असतो.

२०११ सालच्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये या स्त्रियांची संख्या ७ कोटीहून थोडी जास्तच आहे. अमेरिकेत २०१२ साली एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के एकट्या स्त्रिया होत्या. २००९ सालीच अमेरिकेत एकट्या स्त्रियांची संख्या विवाहित स्त्रियांपेक्षा जास्त होती. आणि दोन्ही देशांमध्ये हे प्रमाण वाढले आहे.

शिक्षणाचा उंचावणारा स्तर, नवीन तंत्रज्ञान व जागतिकीकरण यांच्यामुळे उपलब्ध झालेली रोजगाराची नवीन क्षेत्रे, कामाचे वाढते तास, करियरच्या गरजा यामुळे विवाहाचे वय वाढत आहे. उच्चशिक्षित आणि कर्तृत्ववान मुलींच्या जोडीदाराबद्दलच्या अपेक्षा मोठ्या असतात. स्वतःहून जरा वरचढ असणाऱ्या पुरुषालाच त्यांची वर म्हणून पसंती असते. त्यामानाने तरुण पुरुषांच्या अपेक्षा पारंपरिक म्हणजे चांगले रूप, गोरा रंग, सडपातळ व मनमिळावू स्वभाव एवढ्याच असतात. करीयरवाल्या बायका अजूनही कितीतरी तरुणांना झेपत नाहीत. या दोन गोष्टींचा मेळ बसत नसल्यामुळे आणि पूर्वीसारख्या बायका आता तडजोडीला तयार नसल्यामुळे एकीकडे मुलींनी लग्नावाचून वयाची तिशी गाठणे आणि दुसरीकडे जाचक वाटणाऱ्या विवाह बंधनातून बाहेर पडणे यांचे प्रमाण वाढले आहे. या स्त्रियांचे प्रश्न ‘स्टेट्स सिंगल’ हे पुस्तक धीटपणाने मांडते.

या स्त्रियांपैकी बहुतेकजणी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आहेत. कष्ट करून

त्या स्वतःपुरते, आपल्या मुलांपुरते मिळवतात. पण सामाजिक सन्मानासाठी विवाहित असण्याची पूर्वअट आपल्याकडे असल्यामुळे त्यांच्यावर बरेच दडपण असते.

अविवाहित मुलींवर पालकांचा, नातेवाईकांचा दबाव असतो. सुंदर, सडपातळ, आकर्षक, उजळ रंगाचं दिसण्यासाठी दबाव असतो. लग्नाचा टिळा लागूनही एकट्या असणाऱ्या स्त्रिया या पुरुष सहवासाला आसुसलेल्या व म्हणून उपलब्ध असतात असा पुरुषांचा दृष्टिकोन असतो. सर्व विवाहित स्त्रिया एकट्या स्त्रियांकडे धोका म्हणून पाहात असतात. त्यामुळे बरेच वाईट अनुभव त्यांच्या पोतडीत जमा झालेले असतात. त्यातच भविष्याची चिंता असते, अपत्यसंभवाचे वय उलटून जाईल ही भीती असते. आणि वेडी आशा प्रेमाची, परस्परविश्वास आणि निष्ठा यांची कदर करणाऱ्या, समजून घेणाऱ्या सहचराची वाट पाहात असते. त्यामुळे मानसिकदृष्ट्याही त्यांच्यावर खूप दडपण असते.

एकट्या स्त्रियांबाबत समाजाच्या प्रचलित निकषांची पूर्तता करून म्हणजे पुरुषसहवासावाचून राहणाऱ्या, लैंगिक भावनांचे दमन करून, त्या शक्तीला दुसरीकडे वळवून मानाने जीवन जगणाऱ्या अनेक एकट्या स्त्रिया आपल्या आसपास असतात. ‘स्टेट्स सिंगल’ची लेखिका मात्र ही सामाजिक चौकट अमान्य करते. तीन हजार स्त्रियांच्या मुलाखती तिने पुस्तकासाठी घेतल्या त्या स्त्रियांना लैंगिक स्वातंत्र्य हवे आहे, नोकरी-करीयर, छंद, प्रवास व भ्रमण, दोस्ती, फॅशन हे सगळे हवे आहे; एकटीने मूल जन्माला घालून व ते दत्तक घेऊन त्याला वाढवायचे आहे. तशा सुविधा उपलब्ध असताना प्रत्यक्षात त्यांना लोकांच्या नजरा, पाठीमागे बोलणे, गर्भित हेटाळणी-छळ यांचा सामना करावा लागतो. घरात आणि घराबाहेर – दोन्ही ठिकाणी हा ससेमिरा

SREEMOYEE PIU KUNDU

स्टेट्स सिंगल :

द ट्रुथ अबाउट बीईंग अ

सिंगल वूमन इन इंडिया

श्रीमयी पियू कुंदू

अमेरिलिस मंजुल पब्लिशिंग
हाऊस प्रा. लि., नवी दिल्ली,
२०१८

पृष्ठसंख्या : २३३

किंमत : रु. ३५०

असतो. नातेवाईक, मित्रपरिवार, भाड्याचे घर शोधताना घरमालक, हाऊसिंग सोसायटीचे पदाधिकारी, पहारेकरी, स्त्री रोगतज्ज्ञ आणि तिन्हाईत व्यक्ती या सगळ्यांकडून होणाऱ्या उघड, प्रच्छन्न त्रासाला सामोरे जावे लागते. या अनुभवामुळे व्यथित झालेल्या लेखिकेने भडक भाषेचा आसरा घेतला आहे. तिचा स्वर तीव्र आणि तक्रारीचा आहे. कारण स्त्रियांवरील अन्यायाचा राग तिच्या मनात सारखा खदखदतो आहे.

ज्या स्त्रियांची उदाहरणे आपल्याला पुस्तकात मिळतात त्या तिथी ते पन्नाशी यांच्यामधल्या कर्तबगार स्त्रिया आहेत. मद्रास, बंगलोर, हैदराबाद, मुंबई, दिल्ली, गुवागव, कलकत्ता यासारख्या मोठ्या शहरात राहणाऱ्या या स्त्रियांपैकी बहुतेकजणी उच्चशिक्षित आहेत आणि जाहिराती, मीडिया, पब्लिक रिलेशन,

आयटी, वित्त यासारख्या पुढारलेल्या क्षेत्रात नोकरदार वा उद्योजक म्हणून वावरणाऱ्या आहेत. विवाहपूर्व योनीमर्गाचा फाटलेला पडदा शिवून घेण्यासाठी शस्त्रक्रिया करवून घेणे, मॉट्रिमोनियल आणि डेटिंगच्या साईटवर वावरणे, वेगवेगळ्या जोडीदारांबरोबर - त्यात विवाहित पुरुष व इतर स्त्रियाही असू शकतात- संबंध असणे, स्पर्म बँका आणि स्त्रीबीज गोठवून जतन करून ठेवण्याची व्यवस्था यांची त्यांना माहिती व अनुभव आहे. सामाजिक संकेतांच्या विरोधात जाण्याचे धाडस दाखवणाऱ्या या स्त्रियांनी आपले नाव उघड न करण्याची अट घालून स्पष्ट शब्दात, नेमकेपणाने आपल्या व्यथा मांडल्या आहेत. त्या वाचकाला अस्वस्थ करतात.

स्वतः लेखिकेचा वयाच्या चोविसाव्या वर्षी प्रेमभंग झाला. तिच्या आईवडिलांशी ओळख करून देण्यात आलेल्या व तिच्या घरी येणाऱ्या मित्राला अचानक दोघांची जीवनशैली भिन्न असल्याचा साक्षात्कार झाला आणि त्याने माझ्याशी संपर्क साधू नकोस असे तिला बजावले. बऱ्याच वर्षांनी अलीकडेच त्याच्या फेसबुकवरच्या प्रोफाईलमुळे त्याची सुंदर बायको, गोंडस मुले व यशस्वी करीयर यांची माहिती लेखिकेला मिळाली आणि तिचे तेव्हाचे नैराश्य परत वर आले. जेव्हा तिची एक मैत्रीण तिला समजावते की, 'तो पुढे निघून गेला आणि तू तिथेच थांबलीस असे थोडेच आहे? त्या अनुभवावर पडदा टाकून तू वेगळी वाट निवडलीस तेव्हा तूही जिंकलीस.' तेव्हा कुठे लेखिकेचा जीव जिवंत होतो. अशा छोट्या लढाया जिंकत ती आज पत्रकार आणि लेखिका बनलेली आहे.

पुस्तकात मद्रासमध्ये नोकरी करणाऱ्या एका बाईची माहिती (इतर अनेक उदाहरणांबरोबर) दिली आहे. पहिली नोकरी गेल्यावर ती दुसरी नोकरी मिळवते; पण नवीन नोकरीच्या ठिकाणी

मंगळसूत्र घालून जाते, काकांचे नाव, त्यांची परवानगी घेऊन, नवऱ्याचे म्हणून लावते आणि पुतण्यांचे फोटो आपल्या टेबलवर ठेवते. का? तर ती अविवाहित आहे हे समजल्यावर सहकाऱ्यांकडून होणाऱ्या चौकशीचा, पहाऱ्याचा त्रास चुकवण्यासाठी.

एकट्या, प्रौढ स्त्रियांची परिस्थिती कशी असते हे सांगण्याबरोबर, त्यांच्यासाठी काही मदत, उपयुक्त सल्ले पुस्तकात दिले आहेत. ते याप्रमाणे :

- स्वप्नातील राजकुमार मिळणे आणि लग्न झाले की सगळे प्रश्न मिटले, मुलींनी पतिव्रता व सतीसावित्री असावे अशी शिकवणूक देण्याऐवजी विवाहाबद्दलच्या वास्तवाची जाणीव अशी शिकवणूक देण्याऐवजी विवाहाबद्दलच्या वास्तवतेची जाणीव पालकांनी मुलींना करून दिली पाहिजे.
- लग्नाला स्त्रियांच्या आयुष्यात खूप

पुढील अंकात

- कामगार दिनानिमित्त विशेष लेख
- गिरणगावची कहाणी
- नीरा आडारकर
- श्रमाची चोरी...
संकलन : गीताली वि. मं.
- आर्थिक असुरक्षितता
: एक आढावा
- समीक्षा फराकटे
- पुस्तकांच्या मनात
ब्लॉईडनेस जोज सॅरॅमॅगो
- अश्विनी धोंगडे
- नर्सस डेनिमित्त -
मी लग्न करू की नको?
दिलीप शिंदे
आणि बरंच काही-

महत्वाचे स्थान असले, तरी इतर अनेक गोष्टींमध्येही आयुष्याची सार्थकता मिळू शकते हे स्त्रियांनी ध्यानात ठेवावे. सतत लग्न लग्न करू नये.

- घटस्फोट, कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक छेडछाड, पोटगी इंडियन पीनल कोड व हिंदू कोड बिल यातील लग्न व मालमत्ता याबाबतच्या तरतुदी, मुलांना दत्तक घेणे या सगळ्यासाठीच्या कायदेशीर तरतुदी या गोष्टी शिक्षणाचा भाग म्हणून तरुणींना नीट माहिती असल्याच पाहिजेत.
- लग्न आणि मुले यासाठी आपले शिक्षण, नोकरी, काम स्त्रियांनी सोडू नये. पैशाची गुंतवणूक व आर्थिक नियोजन प्रत्येकीला आलेच पाहिजे.
- तिशीला आल्यावर आपल्या रूपाबद्दल प्रत्येक स्त्रीला आत्मविश्वास वाटला पाहिजे. जशा आहेत तशा त्यांनी स्वतःला स्वीकारले पाहिजे. प्रत्यक्षात एकजात या स्त्रिया स्वतःला जाड समजतात आणि डाएटिंगच्या मागे लागून आपले नुकसान करू घेतात. आपल्या रूपाऐवजी आपल्या स्वास्थ्याकडे त्यांनी लक्ष वळवले पाहिजे. आपल्या शरीराला व मनाला गृहीत धरून त्याच्याकडे दुर्लक्ष करण्याचे टाळले पाहिजे.
- इतरांपेक्षा एकट्या स्त्रियांना एकाकीपणाचा सामना जास्त करावा लागतो. त्यासाठी त्यांनी रूप व आरोग्य याहूनही मनाची मशागत करण्याचा, त्याला सुदृढ बनवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
- आईवडलांबरोबर राहणार की एकट्या याचा निर्णय घेणे. दोन्हींचे फायदे-तोटे आहेत. निर्णय काहीही असला तरी एकट्या स्त्रीला स्वतःची अशी हक्काची जागा व अवकाश हवा.
- सोडून द्यायला शिकणे. वयाचा

खोटा आकडा सांगणे बंद करणे. यापुढच्या आयुष्यात नातेवाईक, मैत्रिणी हळूहळू गळणार आहेत व वजाबाकीच होणार आहे, हे स्वीकारून स्वतःच्या उत्क्रांतीला साहाय्यभूत न होणाऱ्या लोकांना, कामाला व अनुभवांना वगळण्यास शिकणे व वाढत्या वयाबरोबर येणारा समंजसपणा व शहाणपण याकडे लक्ष केंद्रित करणे.

- पस्तिशी उलटलेल्या स्त्रियांना लग्नाचा, जोडीदाराचा शोध चालू आहे, हे मान्य करायची लाज वाटते. बहुतेक वेळा एकटेपणा परिस्थितीवश निर्माण होतो. त्याच्यावरून स्त्रीचे मन व इच्छा यांचा निर्देश होत नाही. दुसरा उपाय नसेल तर एकटेपणाला धीराने सामोऱ्या जा.
- कायदेकानू उदार व्हायला लागलेले आहेत. त्यामुळे एकट्या स्त्रीला मूल वाढवणे शक्य आहे. पण ती दीर्घकाळासाठी व सततची जबाबदारी आहे. त्यामुळे आपल्या कोणाची, कशी, किती काळ मदत होणार आहे याचा नीट मागोवा घेऊनच याबाबतचा निर्णय घ्या.
- सुटी घेऊन पर्यटनाला जाताना, नवीन व्यवसाय सुरू करताना, स्वतःसाठी फ्लॅट भाड्याने घेताना लोकांकडून नको तेवढा भोचकपणा व अवीट क्रिया-प्रतिक्रिया येतील हे जाणून त्यासाठी मन घट्ट करा.
- सेक्स हे सबलीकरणेचे साधन आहे हे लक्षात घेऊन जबाबदारीने व सुरक्षितपणे त्याचा उपयोग करा.

वरील उपदेश अतिशय महत्त्वाचा आहे. 'स्टेट्स सिंगल' मध्ये तो दहा प्रकरणांच्या शेवटी साररूपाने मांडला आहे. तिथवर पोहोचण्याआधी प्रत्येक प्रकरणात आपल्याला धक्क्यावर धक्के बसत जातात. कारण लेखिकेची मांडणी, तिची भाषा या कर्कश व भडक आहेत,

सहा महिन्यांपूर्वी मी हे पुस्तक हातात घेतले तेव्हा ते सलग वाचू शकले नाही. इतकी मी अस्वस्थ झाले. नंतर जेव्हा परत त्याच्याकडे वळले तेव्हा आधीच्या धक्क्याचा परिणाम ओसरला होता. म्हणून पुस्तकातील इतर तपशीलाकडे, लेखिकेला काय म्हणायचे आहे हे जरा शांतपणे समजून घेता आले. तेव्हाच लेखिकेची तगमग व प्रामाणिकपणा जाणवला. स्त्री चळवळीने या एकारलेल्या पुस्तकाची दखल घेणे जरूरीचे आहे. म्हणून हा लेखनप्रपंच!

तो करत असतानाच टाइम्स ऑफ इंडियामध्ये (२ एप्रिल २०१९) एक बातमी आली. भारतीय वंशाच्या पण अमेरिकेच्या नागरिक असणाऱ्या व मुक्त पत्रकारिता करणाऱ्या अडतीस वर्षांच्या एका स्त्रीने पोलिसात तक्रार केल्यावर एकतीस वर्षांच्या एका पुरुषाला गाझियाबादमध्ये अटक करण्यात आली. ही स्त्री व तिची बहीण या दोघी जानेवारी २०१९ पासून एप्रिल महिन्यातील लोकसभा निवडणुकीचे वार्ताकन करण्यासाठी भारतात आल्या असून गाझियाबादमध्ये एका भाड्याच्या फ्लॅटमध्ये राहात होत्या. त्याच सोसायटीत राहणाऱ्या या माणसाने २९ मार्चच्या रात्री तासभर या स्त्रीचा आपल्या मोटारीतून पाठलाग केला. तिला शिवीगाळ करून, धक्काबुक्की करून तिचा विनयभंग केला. तिच्या तक्रारीवरून त्याला पोलिसांनी अटक केली आहे. मात्र या प्रसंगामुळे घाबरलेल्या या बाईने आपले काम अर्धवट टाकून अमेरिकेत परत जाण्याचा निर्णय घेतला आहे. ही बातमी वाचून एकट्याने काही करू पाहणाऱ्या स्त्रियांना कोणत्या दिव्यातून जावे लागते हे चरचरीतपणे पुढे आले आणि त्यामुळे 'स्टेट्स सिंगल' सारख्या पुस्तकाचे किती महत्त्व आहे हेही जाणवले.

●●●

वसुधा जोशी, पुणे
मोबाईल : ९९२१५२९३८९

(पान ९ वरून)

प्रशिक्षित मनुष्यबळ तयार करत आहेत त्या व्यावसायिकांना अभ्यासक्रम रचनेत स्थान असले पाहिजे असेदेखील त्यांचे म्हणणे होते. त्यामुळे अभ्यासक्रमाची रचना झाल्यानंतर त्यांनी पुण्यातील निवडक पत्रकारांसमोर अभ्यासक्रम सादर केला. त्यामागील भूमिका, व त्याची आखणी समजावून सांगितली. त्यांच्या प्रतिक्रिया जाणून घेतल्या, व आवश्यकतेनुसार अभ्यासक्रमात बदलही केले. त्यामुळेच पुढच्याच वर्षी या अभ्यासक्रमाला पत्रकारितेचा सर्वोत्तम अभ्यासक्रम म्हणून पुरस्कारही मिळाला.

त्यांच्याकडे औपचारिकदृष्ट्या मोठमोठ्या पदव्या नसल्या तरी शिक्षण, संशोधन, मूल्यमापन यासंबंधीचे त्यांचे आकलन उत्तम होते. नुकत्याच झालेल्या पीएच. डी. पदवीसाठीच्या प्रवेशांसाठी विद्यमान कुलगुरूंनीदेखील त्यांची परीक्षक म्हणून नियुक्ती केली होती. म्हणजे डुंबरे यांना पत्रकार म्हणून निवृत्त

होऊन दहा वर्षांहून जास्त काळ होऊन गेला असला तरी लेखक, संपादक, बुद्धिवादी म्हणून त्यांचा समाजातील प्रभाव अजिबात कमी झालेला नव्हता.

अनेक संस्थांच्या विश्वस्त मंडळांवर, सल्लागार मंडळांवर ते होते. गेल्या वर्षीपर्यंत 'मिळून साऱ्याजणी'चेदेखील ते विश्वस्त होते. प्रागतिक, लोकशाहीवादी विचारांसाठी काम करणाऱ्या संस्थांचे ते हितचिंतक होते, पण भिन्नविचारी व्यक्तींना त्यांनी दूर ठेवले नाही. 'विचार अस्वीकार्य असू शकतो, व्यक्ती नाही' हेच त्यामागील सूत्र होते.

विविध देशांतील प्रवास, अभ्यासदौरे यांतून त्यांना जे मिळाले त्याचा नेहमी त्यांच्या बोलण्यात उल्लेख येत असे. ते ऐकून त्यांनी मराठीबरोबरच इंग्रजीतून लेखन केले असते तर राष्ट्रीय पातळीवरही त्यांनी नावलौकिक मिळवला असता असे मला नेहमी वाटत असे.

समरसून जीवन जगणारे अशी

त्यांची माझ्या मनातील प्रतिमा आहे. चित्रपट, नाटके, संगीत मैफली यांचा मनापासून आस्वाद घेणारे, भरपूर प्रवास करणारे, मित्र-मैत्रिणींचा मोठा गोतावळा जमवणारे असे ते मला आठवतात. टेकडीवर नियमित फिरायला जाणारे, प्रकृतीची काळजी घेणारे, कायम तंदुरुस्त आणि उत्साही असणारे डुंबरे सर असे इतके अचानक गेले, आणि कोरोनासारख्या विचित्र आजारामुळे शेवटचे काही दिवस रुग्णालयात त्यांना एकट्याने काढावे लागले, त्यांचे अंत्यदर्शनदेखील स्नेह्यांना घेता आले नाही हे सत्य पचवायला अवघड जात आहे.

आता ते त्यांच्या पुस्तकांतून 'सदासर्वदा' भेटणारे, एक 'देणारे झाड' म्हणून स्मरणात राहतील. विनम्र श्रद्धांजली.

उज्वला बर्वे, पुणे.

ujjwalabarve@gmail.com

●●●

नव्यानं वर्गणी भरायची आहे?

वर्गणी मनीऑर्डरने किंवा

'निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट'च्या नावे

डिमांड ड्राफ्टने /AT PAR चेकने पाठवावी.

वर्गणी इंटरनेट बँकिंगद्वारे तसेच, मिळून साऱ्याजणीच्या

www.miloonsaryajani.in या वेबसाईटवरूनही

भरता येईल.

यासाठी आमचे खाते क्रमांक आहेत -

युनियन बँक, कर्वे रोड, पुणे

Saving Ac. No. - 370002010908793
IFSC - UBIN0537004.

बँक ऑफ महाराष्ट्र, कर्वे रोड, पुणे

Saving Ac. No. - 60029908172
IFSC - MAHB 0000116.

A/C Name :

Niramaya Public
Charitable Trust

एक महत्त्वाची सूचना - वर्गणी ऑनलाईन भरल्यानंतर ७४४७४४९६६४ या क्रमांकावर नांव, पत्ता, वर्गणीची रक्कम आणि वर्गणी कोणत्या बँकेत भरली याची SMS करून माहिती द्यावी, म्हणजे खात्यात जमा झालेली वर्गणी कोणाची आहे हे आम्हांला कळू शकेल.

आनंदशिक्षणाचे बेट!

शुभदा चौकर

अंगभूत सामर्थ्याची ओळख होत जाणं म्हणजे शिक्षण. नाशिकची 'आनंद निकेतन' ही शाळा याच विचारांनी घडली आहे. या शाळेचा वैचारिक परिचय.

नाशिकची 'आनंदनिकेतन' शाळा म्हणजे शिक्षक, पालक, मुले यांचे जिद्दवाळ्याचे बेट आहे. इथला अभ्यासक्रम व्यापक आहे. सुसंस्कृत, समानता-मूलक, कल्पक आणि समजशील माणूस घडवणारे पाठ इथे घेतले जातात!

आजपर्यंत कितीतरी शाळा बघितल्यात, पण अलीकडे एक आगळे चित्र पाहिले नाशिकच्या 'आनंदनिकेतन' शाळेत. शाळेत स्वच्छता कर्मचारी आहेत. सफाईचे त्यांचे काम ते करतातच. तरीही शाळेच्या वेळात, शाळेच्या आवारातील सफाईची जबाबदारी मुले वारंवार, आळीपाळीने पार पाडतात.

माध्यमिक शाळेतील मुलांच्या हूडपणाचे अनेक किस्से शाळाशाळांत ऐकायला मिळतात, ज्याचे भोग शाळेच्या मालमत्तेलाही भोगावे लागतात. आनंदनिकेतनमध्ये मात्र सर्व साहित्य मुलांच्या ताब्यात असते. कपाटातून किंवा पेटान्यातून ते काढणे, वापरणे आणि पुन्हा नीट ठेवणे- ही सारी कामे मुले नेमाने करतात.

शाळेच्या आवारात शिक्षक मुलांवर ओरडत नाहीत की इस्त्री केलेल्या चेहऱ्याने वावरत नाहीत. इथल्या वातावरणात घरगुती आपलेपणा व मोकळेपणा आहे.

विश्वस्तभावना

मुळात या शाळेत वावरताना प्रकर्षाने जाणवते ती विश्वस्तभावना. ही शाळा माझी आहे, इथली प्रत्येक गोष्ट मी जपायची आहे, ही भावना मुलांच्या आणि सर्व शिक्षिकांच्या मनाला व्यापून राहिली आहे. त्यामुळे अभ्यास, शिस्त, स्वच्छता, शालेय साहित्याचा वापर, शाळेतील वावर, परस्परंशी वर्तणूक हे विषय इथे समस्या बनून समोर उभे ठाकलेले नाहीत. या शाळेत जाणवतो एक कौटुंबिक जिद्दवाळा. शाळा हे या सर्वांचे आपुलकीचे बेट आहे जणू! त्यामुळे मुले चुका करतात, कधी शिक्षिकाही चुकतात. मात्र कोणाचीही

चूक झाली तरी ती बाब समजूतदारपणे हाताळली जाते. सर्वासमोर अपमान, शिक्षा असे ओरखडे मुलांच्या मनावर ओढले जात नाहीत.

प्रयोगशील मराठी शाळा

एकविशी पार केल्याचे प्रगल्भपण या शाळेच्या व्यक्तिमत्वात जाणवू लागले आहे. गेल्या १५ वर्षांत मी वेगवेगळ्या वेळी ही शाळा पाहिली आहे. त्यांच्या प्रयोगशीलतेची उदाहरणे इतरांना कळावीत म्हणून 'लोकसत्ता'च्या चतुरंग पुरवणीत 'प्रयोगशाळा' हे सदर साकारण्यात पुढाकार घेतला. वर्षभराच्या या सदरानंतर ही शाळा अधिक प्रसिद्ध झाली. मीही या शाळेच्या प्रगतीकडे औत्सुक्याने बघू लागले. २०१३ सालापासून 'वयम्' हे किशोरवयीन मुलांचे मासिक चालवू लागल्यापासून या शाळेच्या मुलांशी व पालकांशीही मैत्र जुळले. या शाळेतील सर्व मुलांवर वाचनाचा संस्कार आवर्जून केला जातो. मुलांना लिहिण्यासाठीही त्यांना उद्युक्त केले जाते. त्यामुळे या शाळेतील काही मुले 'वयम्'चे लेखक झाले आहेत. मनात येईल ते मोकळेपणे व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य, भाषेची चांगली तयारी आणि विचारांची स्पष्टता यांमुळे या शाळेच्या मुलांकडून आलेले प्रतिसाद, अनुभवलेख आम्हाला आगळे वाटतात. या शाळेच्या भिंतीही मुलांच्या साहित्याने व कलाकृतींनी भरलेल्या आहेत. कुठे मुलांच्या कविता, तर कुठे डूडलचित्रे, तर कुठे हस्तकलेच्या वस्तू. प्रयोगशील व आनंददायी शिक्षणाची वाट ठरवून, पहिल्यापासून चोखाळणारी ही शाळा आता अधिक आत्मविश्वासाने मार्गक्रमण करत आहे. मूल्यशिक्षण हा वेगळा तास घेण्याची गरज नाही, कारण मुलं आमचं अनुकरण करत असतात. त्यामुळे आम्ही ठरवून घेतलेली मूल्यं आम्ही काटेकोरपणे पाळण्याचा प्रयत्न करतो, असे इथल्या ताई सांगतात.

सर्वसहमतीने निर्णय

एरवी आपण कोणत्याही शाळेत गेलो

अरुण ठाकूर म्हणजे निर्वैर, आनंदी स्वभावाचा दिलखुलास माणूस!

सातत्यानं रोखठोकपणे निर्भयवृत्तीनं सफाई कामगारांचा अभ्यास, समता आंदोलनातलं त्याचं योगदान आणि आनंदनिकेतन शाळा हे आनंदनिधान हा त्याच्या आयुष्याचा मोठा पट होता. २१ मार्च २०२१ हा त्याचा दुसरा स्मृतिदिन! यानिमित्त 'अरुण: वसा आणि वारसा' हे सुनीती सु. र. आणि सुनील तांबे यांनी संपादित केलेलं पुस्तक आणि अॅड. निशा शिवूरकर प्रकाशित करत आहेत. पुस्तकासंदर्भात अधिक माहितीसाठी संपर्क सुनीती सु. र. ९४२३५७९७८४ अरुणच्या स्मृतीला 'साऱ्याजणी'चा सलाम!

की, तेथे संचालक मंडळाचा दबदबा जाणवतो. इथे मात्र त्याचा पूर्ण अभाव आहे. सर्व निर्णय शिक्षिका एकत्रितपणे घेतात. शक्यतो सर्वसहमतीने, नाहीतर बहुमताचा आदर करत. विनोदिनीताई, दीपाताई (आणि अरुणदादा असतांना तेही) हे संचालक व शिक्षक दोन्ही भूमिका लीलया पेलत असतात, त्यांचा कुठे बडेजाव नसतो, की त्यांची ती पूर्व, असा पवित्रा नसतो. त्यांची ठाम तरीही शांत, संयत, समजूतदार नेतृत्वशैली आणि त्यांचे टीम स्पिरिट वाखणण्यासारखे आहे.

कर्मयोगी सेवाभाव

इथे साऱ्या 'ताई' आहेत. ४० ताई मिळून ५०० मुलांची, १३ इयतांची शाळा चालवतात. मुख्याध्यापकपद आळीपाळीने निभावण्याची पद्धत आहे. या सर्व ताई स्वयंस्फूर्तीने काम करतात, जेमतेम प्रवासखर्च भागावा, इतक्या माफक मोबदल्यात. तरीही बहुतेकजणी वर्षानुवर्षे सातत्याने शाळेत कार्यरत आहेत. सातव्या वेतनआयोगाच्या पगाराच्या सात टक्केही मोबदला यांना मिळत नसेल. मग कुठून मिळते कामाची प्रेरणा? इथे शिक्षकांना मिळणारी स्व-प्रतिष्ठा, परस्पर-सहकार्याचे वातावरण, त्यांच्यातील निकोप नाते, स्व-विकासाच्या सतत संधी आणि कामाचे समाधान हे त्यांचे प्रेरणास्रोत! आपल्या रोजच्या कामातून मिळणारे आनंद, समाधान आणि स्वतः प्रगल्भ होत असल्याची जाणीव हेच यांचे आनंदनिधान! आजच्या व्यवहारी जगात

अशा निष्काम कर्मयोगाचा अंगीकार करत शिक्षणसेवा देणारा हा शिक्षकवृंद हे या शाळेचे अनमोल आणि अद्वितीय भांडवल आहे.

कारवाँ बनता गया!

'आनंद निकेतन' शाळा सुरु करण्याची कल्पना विनोदिनी काळगी व त्यांच्या काही मित्रमैत्रिणींची. विनोदिनीताईची मुलगी बालवाडीत असताना त्यांना तिच्यासाठी शाळा निवडताना कोणतीच शाळा आवडेना, तेव्हा त्यांनी ठरवले की, तिच्या निमित्ताने आपणच मराठी माध्यमाची दर्जेदार शाळा सुरु करूया. त्यांना राज काळगी, दीपा-माधव पळशीकर, मुकुंद कोकीळ, विवेक गरुड आणि शिक्षण-राजकारण-समाजकारण याचे अभ्यासक अरुण ठाकूर यांची साथ मिळाली. हिऱ्या करून त्यांनी शाळा उभारणीचे आव्हान स्वीकारले. शाळेची वैचारिक आणि सामाजिक भूमिका अरुण ठाकूर यांच्या अभ्यासपूर्ण प्रगल्भ विचारातूनच बनत गेली. त्यामुळे प्रयोगशीलतेचा अर्थ विषय शिकवण्याच्या विविध पद्धती असा सिमित न राहता विचारी, विज्ञाननिष्ठ, चांगला माणूस आणि त्यातून चांगला समाज घडवण्यासाठी समाज आणि जीवनाशी जोडलेले शिक्षण-असे व्यापक उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून शाळेची सुरुवात झाली.

पुढे काही जण शिक्षणशास्त्राचे अभ्यासक तर काही शिक्षणशास्त्राची पदवी न घेतलेले, शिकवण्याचा अनुभव नसलेले पण शिकवण्याची आस-आवड

असलेले पालकसुद्धा स्वतःला आजम वायला म्हणून आले आणि या वृंदात सामील झाले. ... कारवाँ बनता गया! यातील काहींनी दरम्यानच्या काळात शिक्षणशास्त्राची पदवी किंवा पदविका घेतली. शिवाय ठाण्याच्या आय.पी.एच.मध्ये येऊन डॉक्टर आनंद नाडकर्णी व डॉक्टर शुभा थत्ते यांच्याकडून 'रॅशनल इमोटिव्ह बिहेव्हिअर थेरपी' शिकणे, मुंबईच्या डॉ. मीनल परांजपे यांच्याकडून 'फॅक्शनल इंग्लिश'चे धडे घेणे, 'टीचर्स पेज' या ऑनलाइन पोर्टलचे पाठ अभ्यासणे, आपले पाठ त्यावर पोस्ट करणे- असे अनौपचारिक शिक्षण या शिक्षिका वारंवार घेत असतात. शिक्षकी पेशात राहायचे तर आपण सतत प्रगत होत गेले पाहिजे, ही जाणीव या शिक्षिकांमध्ये आहे. प्रत्येक ताई रोज शाळेत येताना स्वतः पूर्वतयारी करून आलेल्या असतात. प्रत्येकीकडे आपापल्या विषयाचे संदर्भ असलेली पुस्तके, पेन ड्राइव्ह असे साहित्य असते. कामाचे तास न मोजता आपले काम समाधानकारक होण्याइतका वेळ त्या या पेशाला देतात.

कायम स्वयंअर्थसाहाय्य

या शाळेने सरकारी अनुदान घेतलेले नाही. कायम स्वयंअर्थसाहाय्यित(विनाअनुदानित) खासगी शाळा आहे ही! नाशिकच्या औद्योगिक वसाहतील सुमारे २२ हजार चौ. फूट जागेवर ही दोन मजली इमारत आहे. मुलांना आकारले जाणारे अल्पशुल्क आणि समाजातून मिळणाऱ्या

देणग्या यावर चालते ही शाळा. अर्थात, शिक्षण हक्क कायदानुसार २५ टक्के मुले दुर्बल घटकातील असतात. एकेका इयत्तेत ४० विद्यार्थी, एकेक तुकडी. इथे प्रवेश मिळायला मोठे भाग्य लागते. कारण पूर्णतया मराठी माध्यम, सेमी इंग्लिशही नाही, तरी इथे उपलब्ध जागांच्या दहापट अर्ज येतात. त्यामुळे लॉटरी पद्धतीने प्रवेश दिला जातो.

पहिलीपासून विषयनिहाय शिक्षक

इथे विषयनिहाय शिक्षक आहेत. म्हणजे पहिलीपासून गणित, भाषा, विज्ञान, समाजशास्त्र हे विषय त्या त्या विषयाचे शिक्षक शिकवतात. मुलांची प्रत्येक विषयाची बैठक पक्की व्हावी आणि एखाद्या विषयाबद्दल नावड निर्माण होऊ नये, म्हणून हा शिरस्ता! कोणतीही शिक्षिका तिच्या आवडीचा विषय अधिक कुशलतेने आणि मन ओतून शिकवते, त्याचा लाभ मुलांना होतो. कला आणि शारीरिक शिक्षणालाही स्वतंत्र शिक्षिका आहेत.

या शाळेत महाराष्ट्र शासनाचा एसएससी बोर्डाचा अभ्यासक्रम राबवला जातो. शक्य तितके अनुभव देत संवादी रीतीने मुले शिकतील, यावर भर असतो. सरकारी धोरणात 'ज्ञानरचनावाद' समाविष्ट होण्यापूर्वीच या शाळेने ते धोरण अंगिकारलेले आहे. त्यामुळे ज्ञानरचनावादी शिक्षणाचे मॉडेल म्हणून राज्यभरातील शिक्षणप्रेमी या शाळेला भेट द्यायला येत असतात.

जीवनशिक्षणाचे पाठ

शरीर, मन व आत्मा यांचा विकास म्हणजे शिक्षण- ही महात्मा गांधीजींची व्याख्या इथे प्रमाण मनाली जाते. त्यामुळे पाठ्यपुस्तकी विषयांच्या पलीकडचे अनेक विषय या शाळेत गांधीजींनी शिकवले जातात. ऊर्जा, पर्यावरण, अभियांत्रिकी, पाककला, बागकाम, शिवणकाम, लैंगिकता असे विषय शिकल्याने जीवनकौशल्ये अंगात भिनतात. लैंगिकता हा विषय आत्मसात केल्यामुळे या शाळेतील नववी-दहावीची

मुले-मुलीसुद्धा परस्परांशी मिळून-मिसळून आणि सुसंस्कृतपणे वागताना दिसतात. या शाळेतील काही माजी विद्यार्थी सांगत होते की, पाककला, सफाईकाम, शिवणकाम शिकल्यामुळे या माजी विद्यार्थ्यांना बाहेरगावी राहून शिकताना खूप सोयीचे झाले. शिवाय आपले प्रत्येकाचे हे काम आहे, हा लिंगनिरपेक्ष संस्कार सहज रुजला.

स्वयंपूर्णतेची घडण

सर्व कौशल्ये आली की स्वयंपूर्णता येते, म्हणून हेही विषय अनिवार्य आहेत. स्वयंपूर्णतेची पुढची पायरी म्हणजे स्वयंरोजगार. त्याचेही बाळकडू शाळेत दिले जाते. पहिली ते दहावीची सर्व मुले वर्षभरात शाळेत हस्तकलेच्या विविध वस्तू बनवतात आणि दुकानजत्रा भरवून त्या विकतात. त्याचे आयोजन, व्यवस्थापन, हिशेब सर्व काही मुलेच करतात.

सातवीच्या सुट्टीत मुलांना होमवर्क असतो की, प्रत्येकाने कोणत्याही एका दुकानात किंवा व्यवसायात १५ दिवस काम करायचे आणि त्या उद्योगाचा अनुभव घ्यायचा. कोणी औषधांच्या दुकानात जाऊन काम करते, तर कोणी आंबेविक्री व्यावसायिकाकडे वावरून घघते.

नववीच्या मुलांसाठी उद्योजकता हा विषय आहे रीतसर! यांत मुले त्यांचे उद्योग-प्रस्ताव शाळेला देतात. शाळेकडून प्रत्येकाला २००० रुपयांपर्यंत कर्ज दिले जाते. आणि वर्षभराने विद्यार्थ्यांनी ते कर्ज परत करायचे असते. नफा/तोटा जे होईल ते त्या मुलांचे! काय काय उद्योग करून घघतात मुले! कोणी मोत्याचे दागिने बनवते, तर कोणी चॉकलेट; कोणी कागदी पिशव्या तर कोणी खत. श्रमप्रतिष्ठा, कौशल्यविकास, नवनिर्मिती, व्यवस्थापन या गुणांची चुणूक अनुभवतात ही मुले! मोठे झाल्यावर या अनुभवाची शिदोरी किती मोलाची ठरणार आहे त्यांना! 'शिकताना पुस्तके वाचा, ऐका, बोला,

पण अनुभव घेतल्याशिवाय शिक्षण अपुरे राहते', या स्वामी विवेकानंद यांच्या शिक्षणविचाराचे अनुसरण इथे पाहायला मिळते.

विचारपूर्वक होमवर्क

मुलांना अभ्यासाच्या योग्य सवयी लागणे आणि अभ्यासवृत्ती विकसित होणे, यावर भर असल्याने होमवर्क फार विचारपूर्वक दिला जातो. उदा. इतिहासात शिवाजी महाराजांचे पाठ शिकताना होमवर्क असतो- महाराजांचे कोणते गुण आत्मसात करावेसे वाटतात ते लिहा. गणिताचे एकक शिकताना, घरात वापरल्या जाणाऱ्या गोष्टींचे एकक लिहून आणायला संगितले जातात. म्हणजे धान्य, तेल, वीज यांची एकके लिहून आणायची असतात, कोणती वस्तू कोणत्या पद्धतीने मोजायची हे पाहून यायला संगतात. 'घर शाळेत आणि शाळा घरात' हा विनोबा भावे यांचा शिक्षणविचार अमलात आणला जातो. दर महिन्याची पालकसभा म्हणजेसुद्धा पालकशाळा असते जणू. त्यात मुलांच्या शिकण्याच्या पद्धती, घरातील वातावरण, मुलांचे प्रश्न असे विषय हाताळले जातात.

आत्मभान

लैंगिकता हा एक नाजूक आणि ज्वलंत विषयही इथे पद्धतशीर हाताळला जातो. 'गुप्ततेने कुतूहलास विकृत वळण लागते, त्यापेक्षा बोलणे बरे असते', या न्यायाने इथे प्रत्येक इयत्तेत त्या त्या टप्प्यावरचे शारीर-शिक्षण, भावनिक बदल याबद्दल बोलले जाते. शाळेतील मुलगे जेव्हा घरी आईच्या अडचणीच्या दिवसांत आईला घरकामात मदत करतात, तेव्हा घरच्यांना या विषयाच्या शिक्षणाचे महत्त्व कळते. आता महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असलेल्या या शाळेच्या काही माजी विद्यार्थ्यांशी बोलले तेव्हा त्यांनी संगितले की, शाळेतील 'आत्मभान शिबीर' आमच्या आयुष्यभर लक्षात राहिल. 'वयात येताना होणारे बदल आणि लैंगिकतेबद्दल तीन दिवस सातत्याने मोकळी चर्चा

केल्यामुळे अनेक संकल्पना स्पष्ट झाल्या, सेक्शुअल टेन्शन कधीच नाही जाणवले. आमच्या मैत्रिणींनाही आमच्यासोबत सुरक्षित वाटते, असे ही मुले सांगत होती. 'लिंगसमानतेच्या आमच्या कल्पना आमच्या घरच्यांच्या पुढे गेल्यात, हे आम्हाला जाणवते,' हा या शाळेच्या माजी विद्यार्थ्यांचा अनुभव म्हणजे समाज-परिवर्तनाचा दाखला आहे.

या माजी विद्यार्थ्यांच्या बोलण्यातून आणखी एक गोष्ट विशेष वाटली ती म्हणजे, त्यांना शाळेत शिकवला गेलेला इतिहास हा विषय! अरुण ठाकूर यांनीच त्यांना इतिहास शिकवला. त्यांच्याकडे ऐतिहासिक संदर्भाचे भांडारच होते. शिवाय शिकवताना वेगवेगळ्या व्हिडिओ क्लिप्स, चित्रपट यांचाही भरपूर वापर ते करीत असत. इतिहासाचा वर्तमानाशी संबंध जोडून त्यातून काय शिकायचे किंवा आपल्या देशात एखादी घटना घडली तेव्हा जगातील इतर देशात काय चालू होते अशा मोठ्या कॅनव्हासवर त्यांचे शिकवणे होते. त्यामुळे मुलांना विषयाची गोडी तर लागायचीच शिवाय त्यांच्या जाणिवेची विस्तृत व्हायच्या. द्वेष आणि हिंसा या समाजविघातक गोष्टी आहेत आणि त्यातून कोणतेच प्रश्न सुटत नाहीत, सत्य, अहिंसा, प्रेम हीच जीवनाची मूल्ये असायला हवी, हे ते मुलांना समजावून सांगत. इतिहास का आणि कसा शिकवायचा याचे भान त्यांनी मुलांना दिले.

सामाजिक जाणीव

आणखी एका उपक्रमाची आठवण या माजी विद्यार्थ्यांनी जपली आहे, ती म्हणजे कोकणपाडा या अदिवासी वस्तीतील शिबिराची. मुलांमध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण करणारा हा अनुभव त्या मुलांच्या मनाच्या तळात रुजलेला आहे. एरव्हीही शाळेत विभिन्न स्तरातील मुले एकोप्याने राहतील, परस्परांशी जुळवून घेतील, याकडे ताईचे बारीक लक्ष असते. कोणत्याही

देवाधर्माचा उच्चार होईल, अशी प्रार्थना शाळेत म्हटली जात नाही. लोहार, चांभार अशा सेवेकऱ्यांशी गप्पा मारून त्यांच्या कामाचे मोल समजून घेण्याची संधी मुलांना दिली जाते. भेद, उतरंड या कल्पना मुलांच्या मनात राहणार नाहीत, असा प्रयत्न केला जातो.

क्लासचा ससेमिरा नाही!

आज शालेय वयात स्पर्धात्मकतेचा रेटा फारच दिसतो. इथे मात्र स्पर्धा स्वतःशी, सहकार इतरांशी, ही वृत्ती प्राबल्याने भिनवली जाते. डॉ. होमी भाभा बालवैज्ञानिक, गणित अध्यापक मंडळाच्या स्पर्धा, ब्रिटिश कौन्सिलच्या इंग्रजीच्या परीक्षा, काही आंतरशालेय क्रीडास्पर्धा अशा मोजक्या स्पर्धापरीक्षांनाच मुलांना बसवले जाते, ज्याची तयारी शाळेतच करून घेतली जाते.

शाळेची निकालपत्रिका म्हणजे मोठी फाइल असते, ज्यात प्रत्येक विषयातील संकल्पना, अभिव्यक्ती यांबद्दलची निरीक्षणे आणि मुलांची संपादन-पातळी किती, हे लिहिले जाते. मुलांनी शिकवणी वर्गाना, अभ्यासाच्या क्लासेसना जायचे नाही, हा या शाळेचा दंडक आहे. अर्थात, त्यामुळे शिक्षिकांची जबाबदारी वाढते आणि मुलांना स्वयंअध्ययनाची सवय लावण्याची जबाबदारी पालकांना स्वीकारावी लागते. असे असूनही गेल्या अनेक बॅचचा दहावीचा निकाल उत्तम आहे. कितीतरी मुले ९० टक्क्यांहून अधिक मार्क मिळवताना दिसताहेत. मातृभाषेतून शिकलेली ही मुले इंग्रजी भाषेत कमी पडत नाहीत, हे ही मुलेसुद्धा अभिमानाने सांगतात. मुलांच्या मराठी, इंग्रजी या दोन्ही भाषा विकसित करण्यासाठी शाळा मेहनत घेते. या मुलांना इंग्रजी पुस्तके, फिल्म यांचेही एक्सपोजर चांगले आहे, हे आम्ही 'वयम्' मासिकाच्या उपक्रमात येणाऱ्या या शाळेच्या मुलांच्या बाबतीत अनुभवतो.

लोभस सहजभाव

'वयम्' मासिक आणि डॉ. आनंद नाडकर्णी यांची आय. पी. एच. संस्था मिळून आम्ही जो 'बहुरंगी बहर' प्रकल्प गेली चार वर्षे राबवतोय, त्यात बहुविध क्षमता असलेल्या, कल्पक व विचारी मुलांचा शोध घेऊन त्यांचे ग्रुमिंग केले जाते. या प्रकल्पात दरवर्षी आनंद निकेतन शाळेच्या काही मुलांची हमखास निवड होत असते. महाराष्ट्रभरातील सर्व निवडक मुले जेव्हा शिबिरासाठी एकत्र येतात, तेव्हा 'आनंद निकेतन' ची मुले कायम त्यांच्या शाळेचे संदर्भ देत असतात. 'आम्ही हे अनुभवले', 'हे करून पहिलेय', 'यावर चर्चा केलीये' - असे सतत सांगतात. त्यात अभिमान असतो, पण शेखी मिरवण्याचा बाज नसतो. असे शिक्षण मिळणे, हेच जणू स्वाभाविक आहे, असे त्यांना वाटत असते.

तीच भावना मला या शाळेच्या शिक्षकवंदात जाणवली. या शिक्षकांनी जपलेली तत्त्वे, अनुसरलेले व्रत ते नेटाने पाळताहेत. मुलांना अंगभूत सामर्थ्याची ओळख करून देणे, त्यांना परिसराशी जोडणे, शिकताना मूल हसतमुख असणे, त्यांचा शिकण्याचा उत्साह टिकवून त्यांना स्वयंस्फूर्तीने शिकण्यात साहाय्य करणे, एवढेच आम्ही करतो- हा शिक्षकांमध्ये असलेला सहजभाव फार लोभस आहे.

आनंददायी शिक्षणाचे हे निकेतन फक्त ५०० मुलांना ही संधी देऊ शकतेय, ही मर्यादा ओलांडण्याची इच्छा व शक्ती या शाळेला मिळो, तसेच नाशिकची वेस ओलांडून या शाळेच्या अनेक शाखा महाराष्ट्रभर निर्माण होवो, म्हणजे अधिकाधिक मुलांना या शिक्षणप्रवाहात सामील होता येईल.

शुभदा चौकर, मुंबई
cshubhada@gmail.com

●●●

महिला स्वच्छता कामगारांची दयनीय अवस्था

प्रवीण घोडेस्वार

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचं प्रतिबिंब वेगवेगळ्या रूपात दिसतं. महिला स्वच्छता कामगारांची दयनीय अवस्थेची बीजंही त्यातच दडली आहेत. त्यातून त्यांना मुक्त करण्यासाठी सर्वानाच धडपड करण्याची गरज आहे.

भारतात साफसफाई करण्याचा व्यवसाय जातीय संरचनेवर आधारलेला आहे. हा व्यवसाय करण्याची जबाबदारी दलित त्यातही एका विशिष्ट जातीसमूहावर टाकण्यात आलेली आहे. मेहतर तथा वाल्मि की समाजच हे काम प्रामुख्याने करतो. हा समाजही पितृसत्तात्मक व्यवस्थेच्या विळख्यात बद्ध असल्याने या समाजातल्या साफसफाईचे काम करणाऱ्या स्त्रियांना दुहेरी श्रमाच्या ओझ्याखाली जीवन कंठावे लागते. स्वच्छता (सॅनिटेशन) ही सहज ध्यानात येणारी संकल्पना नाहीये. याचा शब्दशः अर्थ स्वच्छता आणि आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या परिस्थितीशी निगडित आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेल्या व्याख्येनुसार, सॅनिटेशन म्हणजे मानवी विष्टा आणि मूत्राचे सुरक्षित विसर्जन करण्याची सुविधा आणि यंत्रणेची उपलब्धता होय. यात वैयक्तिक आणि सार्वजनिक दोन्ही प्रकारच्या स्वच्छतेचा समावेश करण्यात आला आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेत मासिक पाळीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या कपड्यांच्या कचऱ्याचे विघटन, घरातल्या शौचालयांची साफसफाई आणि घरात निर्माण होणाऱ्या ओल्या व कोरड्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन याचा समावेश होतो. सार्वजनिक स्वच्छतेच्या अंतर्गत गाव किंवा शहरातल्या घरांमधून कचऱ्याचे संकलन करणे, संकलित केलेला कचरा सुरक्षित ठिकाणी टाकणे, रस्त्यांवर झाडू मारणे, गटारींची साफसफाई करणे, सार्वजनिक आणि सामुदायिक स्वच्छतागृहांची साफसफाई करणे, रेल्वे व बस स्थानक, विमानतळावरील स्वच्छता व इथल्या प्रसाधनगृहांची साफसफाई यांचा अंतर्भाव होतो. हे काम करणाऱ्या स्वच्छता कर्मचाऱ्यांमध्ये महिलांची संख्या मोठी आहे. शहरांमध्ये तर हे प्रमाण जवळपास ५० टक्के आहे.

ह्या महिला कर्मचारी तथा कामगारांची स्थिती अतिशय दयनीय आहे.

स्वच्छ भारत अभियानाच्या अंतर्गत महिलांच्या सबलीकरणासाठी महिलांच्या नावाने शौचालयांची निर्मिती करण्यात आली. मात्र, ही शौचालये स्वच्छ करण्याची जबाबदारी अर्थातच दलित महिला सफाई कामगारांवर टाकण्यात आली आहे. तीसुद्धा सुरक्षित उपायांची पूर्तता न करता. उपजीविकेचे हेच एक मात्र साधन असल्यामुळे या महिलांना काम करण्याशिवाय पर्याय नसतो. याचा ह्या महिलांवर होणाऱ्या मानसिक, शारीरिक परिणामांचा विचार केला जात नाही. हे काम करणाऱ्या महिलांना समाजात वावरत असताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. त्यांच्या ह्या कामाला समाजात अजिबात प्रतिष्ठा नाहीये. परिणामी त्यांना पदोपदी अपमान सहन करावे लागतात. अस्पृश्यतेचे चटके त्यांना नेहमीच सोसावे लागतात. रोजच्या जगण्याची लढाई लढताना आर्थिक चणचण, सामाजिक भेदभाव, शून्य राजकीय अस्तित्व अशा समस्यांचा डोंगर त्यांना सर करावा लागतो.

ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार केला तर असे लक्षात येते की, लिंगावर आधारित कामाची विभागणी करणे ही आमच्या पितृसत्तात्मक व्यवस्थेची देण व फलित आहे. यानुसार पुरुष कौटुंबिक तसेच संस्थात्मक पातळीवर महिला आणि बालकांच्या श्रमावर नियंत्रण ठेवत असतात. तसेच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत महिलांच्या श्रमाला कमी किंमत देऊन त्यांना पुरुषांच्या अधीन ठेवत श्रम बाजाराची विभागणी केली जाते. पितृसत्तात्मक आणि भांडवलशाही व्यवस्था यांच्यातला सहसंबंध महिलांसाठी एक प्रकारचे दुष्टचक्र बनले असून ते भेदणे कठीण होत चालले आहे. कोणतीही स्त्री या व्यवसायात जात, दारिद्र्य आणि लग्न या तीन मार्गांनी येत असते. भारतात जातीवर आधारित व्यवसायानुसार

साफ-सफाई-स्वच्छता करण्याचे काम खालच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीसमूहाकडे सुपूर्द करण्यात आलेले आहे. जातीवर आधारित ही संरचना पिढ्यान्पिढ्यापासून कार्यरत आहे.

सफाई कामगार महिलांचे त्यांच्या रोजगाराच्या स्वरूपावरून तीन प्रकारे वर्गीकरण करता येते. एक- स्थानिक स्वराज संस्थांमार्फत (ग्राम पंचायत, नगर परिषद, महानगर पालिका) नियुक्त करण्यात आलेल्या स्थायी कर्मचारी, दोन- कंत्राटी पद्धतीने काम करणाऱ्या; पण स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून नेमणूक करण्यात आलेल्या आणि तीन- कंत्राटदारामार्फत काम करणाऱ्या महिला सफाई कर्मचारी. यामध्ये पहिल्या प्रकारांत काम करणाऱ्या महिलांची स्थिती जराशी बरी दिसून येते. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारांत काम करणाऱ्या महिलांची अवस्था मात्र दयनीय आढळते. एक तर कामाची शाश्वती आणि सुरक्षितता नसते. मातृत्व रजा, आजारपणाची रजा, सुट्या असे काही लाभ त्यांना मिळत नाहीत. जेवढे दिवस काम केले तेवढ्याच दिवसांचा मोबदला त्यांना मिळतो. तो सुद्धा वेळेवर मिळतोच असे नाही. शिवाय निर्धारित केलेले वेतन पूर्ण मिळेलच याचीही खात्री नसते. शिवाय कंत्राटदाराकडून त्यांचे शारीरिक, मानसिक व लैंगिक शोषण होण्याचीही भीती असतेच. तसेच एखाद्या क्षुल्लक चुकीमुळे देखील त्यांना कामावरून काढून टाकले जाते. या विरोधात त्यांना कोणाकडे दादही मागता येत नाही.

रस्त्याची स्वच्छता करत असताना त्यांना अनेक वाईट अनुभव येतात. लोकांचा घराचा कचरा, उष्टे-खरकटे अंगावर पडणे अशा बाबी घडतात. त्यांना रेस्टॉरंटमध्ये प्रवेश दिला जात नाही. त्यांना चहा, नाश्ता, पाणी वेगळ्या भांड्यातून दिले जाते. अनेक ठिकाणी त्यांना मंदिरात प्रवेश दिला जात नाही. धार्मिक उत्सवात त्यांना सामील होऊ दिले जात नाही. लोकांकडून रोजच त्यांना अपमानजनक शेर ऐकावे लागतात. काम झाल्यावर अनेक दुकानदार आणि घरातले लोकसुद्धा त्यांना त्यांच्या दुकानासमोर/ घरासमोर बसायलाही मज्जाव करतात. काम करत असताना त्यांना नैसर्गिक विधी करण्यासाठी कोणतीही सुविधा अथवा जागा उपलब्ध नसते. तसेच थोडा वेळ विश्रांती घेण्याचीही सोय नसते. ऊन-वारा-पाऊस यापासून त्यांना स्वतःच आपला बचाव करावा लागतो. रस्त्यांवर काम करताना होणाऱ्या छोट्टे-मोठ्या अपघातांना त्या नेहमीच सामोरे जातात. यावर प्रथमोपचाराची कोणतीही सोय नसते. मासिक पाळीच्या कालावधीत तर या महिलांचे प्रचंड हाल होतात. कधी कामावर येणे शक्यच नसेल तर त्या आपल्या मुलींना कामावर पाठवतात. काही महिला साफसफाई करताना त्यांना मिळणाऱ्या प्लास्टिक बाटल्या विकून दोन पैसे मिळवतात.

ही सर्व परिस्थिती आहे एखाद्या आस्थापनात काम करणाऱ्या महिला स्वच्छता कामगारांची. पण याशिवायही अनेक महिला शहरांमध्ये कचरा वेचून आपली गुजराण करतात. यांची अवस्था अजूनच शोचनीय आहे. रोज भल्या पहाटे उठून कचरा गोळा करण्यासाठी घराबाहेर पडणाऱ्या ह्या महिलांचे प्रश्न खूप जटील आहेत. मोकट कुत्र्यांचा धाक, कचरा जमा करताना होणाऱ्या जखमा, लोकांकडून चोर समजले जाण्याची भीती, त्यामुळे होणारी

मारहाण, चोर-उच्चके-लफंगे-भिकारी यांच्याकडून व इतरही पुरुषांकडून लैंगिक अत्याचार होण्याची भीती अशा अनेकविध अडचणींना त्या रोजच तोंड देत असतात. इतके सारे कष्ट उपसूनही त्या बदल्यात मिळणारे उत्पन्न अत्यंत तुटपुंजे असते. यातून दोन वेळेच्या पोटाची भ्रांतही मिटतेच असे नाही. लॉकडाऊनच्या काळात ह्या महिलांची परिस्थिती खूपच कठीण झाली होती. बाहेर जाताच येत नसल्याने त्यांचा रोजगाराचा मार्गच हिरावला गेला होता. अनेक कुटुंबांवर उपासमारीची वेळ आली होती. राज्यातल्या मुंबई-पुण्यासारख्या शहरांमध्ये काही स्वयंसेवी संस्था अशा महिलांसाठी काम करत आहेत. पण हे पुरेसे नाही. या महिलांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याकरिता स्वयंसेवी संस्थासमवेतच स्थानिक स्वराज संस्था, राज्य सरकार व केंद्र सरकार यांच्या एकत्रित प्रयत्नांची गरज आहे. केंद्र सरकारच्या स्वच्छ भारत अभियानात मोलाची भूमि का बजावणाऱ्या ह्या महिला स्वच्छता कामगारांच्या प्रश्नाकडे समाजाचे, माध्यमांचे आणि अर्थातच सरकारचेही अक्षम्य दुर्लक्ष होत आहे. सध्याच्या कोरोना संकट काळात डॉक्टर्स आणि पोलीस यंत्रणेसोबतच ह्या महिलासुद्धा आपल्या जीवावर उदार होऊन आपले कर्तव्य पार पाडत आहेत. जातीयता आणि पितृसत्तेच्या विळख्यात सापडलेल्या या शोषित-पिडीत-वंचित-दरिद्री नि तथाकथित खालच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीतून आलेल्या महिला स्वच्छता कामगारांना त्यांच्या दयनीय अवस्थेतून मुक्त करण्याची गरज आहे!

प्रवीण घोडेस्वार, नाशिक
मोबाईल : ९४०३७७४५३०

●●●

प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे...

कृष्णात स्वाती

गप्पांतून, चर्चेतून एकमेकांची
मतं एकमेकांना कळतात.
पटलेली मतं कृतीच्या दिशेनं
नेण्याची प्रेरणा मनमोकळ्या
संवादातूनच मिळते. समर
आणि सईची ही चर्चा याच
शृंखलेतली.

वरील अर्धवट वाक्य वाचल्याबरोबर
वाक्य पूर्ण केलेत ना? वर न
लिहिलेले पुढचे शब्द आपल्याला
पाठच आहेत. समाज म्हणून ते आपण
मनापासून स्वीकारलेही आहेत. ते
स्वीकारून, त्या यशस्वी पुरुषाबरोबर
त्याच्यामागे असलेल्या स्त्रीचीही दखल
घेतल्याचा आपल्याला किती आनंद
आणि कौतुक असते! लॉकडाऊनच्या
काळात अनेक पुरुष स्वयंपाक घरात
रमल्याचे मेसेज आणि फोटो सोशल
मीडियातून प्रसिद्ध झाले. याविषयी
अनेकदा अनेक समतावादी मित्रमैत्रिणींशी
गप्पा चाललेल्या असतात. अशाच एका
मित्र मैत्रिणीच्या- सई आणि समरच्या
गप्पा चालल्या असताना त्यांची दिशा
लिंगभाव या विषयाकडे वळली.

समर : सई, मला सांग स्त्री असो वा
पुरुष, एक व्यक्ती म्हणून आपण आपल्या
आवडी, छंद, कलागुण आणि कौशल्ये
जोपासाठी असे म्हणतो. याचा दुसरा
अर्थ जे आपल्याला आवडत नाही, ते
आपल्या मनाविरुद्ध करू नये असाही
होतो. मग मला घरकाम करायला
आवडत नाही किंवा सामान्यतः स्त्रिया
जी कामे करतात त्यातील काही कामे
व्यक्ती म्हणून मला आवडत नाहीत. मग
केवळ मी स्त्री-पुरुष समता मान्य करतो
म्हणून मला न आवडणारी कामे का
करायची?

सई : हे बघ समर, समता मानणाऱ्या
कोणत्याही व्यक्तीने, ती स्त्री असो
वा पुरुष, किमान स्वतःची सर्व कामं
स्वतःच केली पाहिजेत. आता हेच बघ
ना, एखाद्याला दात घासायला आवडत
नाही म्हणून कुणी दुसऱ्याकडून दात
घासून घेतं का? किंवा अगदी शौचाला
जाणं, अंधोळ करणं, जेवणं ही कामं
आवडत नाहीत म्हणून त्यासाठी कुणी
दुसऱ्यावर अवलंबून राहत नाही ना! मग
आपल्याला न आवडणारी कामं म्हणून
दुसऱ्यावर सोडून देतो किंवा लादतो
बघ ना. आपल्यासाठी स्वयंपाक करणं
(येथे स्वयंपाक नावाचं एकच एक काम

नाही. त्यात किती कामं येतात याची
नुसती यादी केली तर वाचताना तुम्ही
पुरुष चक्कर येऊन पडाल!) आपले छोटे
आणि मोठे कपडेही धुणं, ज्या घरात
आपण राहतो त्याची साफ-सफाई करणं,
घरातील छोट्यांची स्वच्छता, शिक्षण
आणि आरोग्याची काळजी घेणं, घरातील
वृद्धांची सेवा करणं अशी स्वतःची आणि
स्वतःच्या माणसांची कामं घरातील तुम्ही
पुरुष कधी करता काय? ही सर्व कामे
सर्सास स्त्रियांकडून करवून घेतली जातात
आणि यापैकी एखाद्या कामाला थोडा
हातभार लावला तरी 'घरकामात मदत'
करत असल्याचा किती आव आणता!
आता घरकामात मदत करायला तुम्ही
काय दुसऱ्याच्या घरात राहता की काय?
तुमच्या स्वतःच्या घरातील काम ही तुम
चीही जबाबदारी नाही का? की घरातील
स्त्रियांनीच या सर्व कामांचा ठेका घेतला
आहे?

समर : पण आम्ही बहुतांश पुरुष
घराबाहेर पडून कुटुंबासाठीच पैसे
मिळवायचे काम करतो ना? मग घरात
बसून स्त्रियांनी फक्त घरातील कामं केली
तर काय बिघडलं?

सई : हो, तुम्ही पुरुष पैसे मिळवायचे
काम करता ना! पण मला सांग समर,
खेड्यापाड्यातील स्त्रिया आजही
शेती, पशुपालन या पारंपरिक क्षेत्रात
पुरुषांइतकेच किंबहुना अनेकवेळा
पुरुषांपेक्षा अधिक काम करतात. पण
शेती असो वा पशुपालन- त्यातून
मिळणाऱ्या पैशावर कधी त्यांची मालकी
असते का? हे पैसे खर्च करण्याचा
अधिकार कुणाकडे असतो? आणि
शहरांचा विचार करायचा तर माझ्या
कितीतरी मैत्रिणी त्यांच्या पतीइतकाच
किंवा थोडा कमी-जास्त पैसा
मिळवतात. या पैशांवर तरी त्यांचा
अधिकार असतो असं तुला वाटतं?
अगदी मेट्रो सिटीमध्ये राहून मल्टीनॅशनल
कंपनीत काम करणाऱ्या अनेकजणींना
दरमहा केवळ त्यांच्या प्रवासापुरते पैसे
दिले जातात. आणि या महिला शेतात

किंवा कंपनीत काम करून पैसे मिळवतात म्हणून त्यांच्या घरातील कामांचा भार पुरुष वाहतात किंवा घरातील सर्व कामांची समान वाटणी झालेली असते अशी परिस्थिती आहे की काय ?

राहिला प्रश्न प्रत्यक्ष अर्थार्जनाचे काम न करणाऱ्या स्त्रियांचा. अशा कुटुंबात तुम्ही पुरुष पैसे मिळवण्याचे काम करता; पण हे काम तुम्ही आम्हा स्त्रियांना घरातून बाहेर पडायला लागू नये, त्यांना घरात आराम करता यावा म्हणून करता काय ? की स्त्रियांकडे पैसे मिळवण्याची क्षमता, कौशल्येच नाही म्हणून करता ? की स्त्रिया घरातून बाहेर पडून पैसे मिळवायला लागल्या तर त्यांचा सन्मान जागा होईल आणि तुमच्यासाठी तुम्ही सांगाल ते काम करायला त्या नकार देतील या भीतीने करता ? की आर्थिक स्वावलंबन आले तर हजारो वर्षे गृहकृत्यदक्ष, सुगण, 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगताते उद्धारी' अशा शाब्दिक सन्मानाची धनी करून त्यांचे होणारे शोषण त्यांच्या लक्षात येईल आणि त्या बंड करून उठतील म्हणून तुम्ही तिला पैसे मिळवण्यासाठी घराबाहेर पडू देत नाही ?

(आता सईमधील स्त्रीवादी कार्यकर्ती आक्रमक झाली होती. म्हणून तिला थोडे शांत करण्यासाठी समरने आपला सूर थोडा बदलला.)

समर : तुझं सगळं खरं आहे; पण कितीतरी पुरुष नोकरी करण्याबरोबरच सामाजिक, राजकीय, आध्यात्मिक क्षेत्रात काम करत असतात. ते विविध सामाजिक विषयावर लेखन, आंदोलन, चळवळी करत असतात, देशाला विश्वगुरू करण्यासाठी धडपडत असतात. देशाची संस्कृती जपण्यासाठी जात असतात. मग अशा पुरुषांच्या घरातील स्त्रियांनी ही घरकामं करून या पुरुषांना वेळ मिळवून दिला तर अप्रत्यक्षपणे ते करत असलेल्या सामाजिक, राजकीय, आध्यात्मिक कामात ही मदतच नाही का उरत ? त्यासाठी पुरुषांना मिळणाऱ्या

मान-सन्मानातील काही वाटा त्यांनाही मिळतोच ना ?

सई : व्वा! काय पण सन्मान दिलाय ना तुम्ही! चांगली शिकलेली, शिक्षणाच्या जोरावर भविष्याची स्वप्न पाहणारी, यशस्वी 'माणूस' म्हणून स्वतःला सिद्ध करण्याची जिद्द बाळगणारी एक मुलगी तुम्ही तुमच्या शिक्षणाचा आणि नोकरीचा मोठेपणा दाखवून बायको म्हणून घरी आणता. तुमच्या घरी येताना तिचे पूर्वीचे नाव, छंद, आवडी, स्वप्नं सगळं सोडून तिने तोपर्यंत अनोळखी असणाऱ्या तुम्हांला, तुमच्या घराला, घरातील माणसांना आपलंसं करावं, त्यांचे हवं नको पहावं, तुमच्या किचन, हॉलपासून टॉयलेटपर्यंत सगळी स्वच्छता करावी. तुमच्या चड्ड्या, बनियन धुवाव्या, घरातील प्रत्येकाच्या आवडी-निवडी जपत उत्तम सुगण व्हावे, तुमची उष्टी भांडी काढावी आणि या सगळ्या नंतर अजिबात न थकता, न कुरकुर करता रात्री तुमची शय्यासोबत करावी एवढ्याशाच तर अपेक्षा धरता तुम्ही!

समर, तू हे कधी लक्षात घेतले आहेस का की, आपल्या समाजात मुलगा आणि मुलगी वाढवत असतानाच त्यांचे संगोपन एक 'माणूस' म्हणून करत नाही, तर मुलग्याला भविष्यात पैसे मिळवून घर चालवणारा कर्ताधर्ता म्हणून आणि मुलीला भविष्यात घर आणि घरच्यांना सांभाळणारी कर्तव्यदक्ष गृहिणी म्हणून वाढवत असतात. त्यासाठी त्यांचे खेळ, कपडे, उठणं, बसणं, हसणं, बोलणं, आवडी-नावडी यांच्या पद्धती ठरवल्या जातात, नियंत्रित केल्या जातात. ही ठरवून दिलेली चाकोरी मोडणाऱ्या मुलामुलींना समाज सहजासहजी स्वीकारत नाही.

या सगळ्याची भरपाई काय ? तर 'प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे एक स्त्री असते' हे एक वाक्य! खरं सांगू का समर, मला तर हे कौतुक वाटतच नाही. या तथाकथित यशस्वी पुरुषाने त्या क्षणापर्यंत तिच्या केलेल्या

अगदी महत्त्वाचं

सान्याजणीच्या कार्यालयाचं स्थलांतर झालंय, याची नोंद घेतलीय ना ?

नवीन पत्ता पान नं. ३ वर आहे.

- व्यवस्थापक

शोषणाचे परिमार्जन करण्याचा आणि भविष्यातही असे शोषण सुरू ठेवण्याचा परवाना मिळवण्याचा हा बालिश प्रयत्न आणि समाजाने तिच्या पायी घातलेली अल्पशः औपचारिक कौतुकाची सोनेरी बेडी वाटते ही. अनेकदा समाजातील विविध प्रकारच्या शोषणाच्या विरोधात बोलणाऱ्या, लिहिणाऱ्या, चळवळ करणाऱ्या या 'महान' पुरुषांना आपण आपल्याच घरातील स्त्रियांचे शोषण करत आहोत हे कसे लक्षात येत नसेल ? की लक्षात येऊनही समाज परिवर्तनाच्या आणि तथाकथित यशाच्या धुंदीत हे पुरुष या शोषणाकडे जाणीवपूर्वक कानाडोळा करत असतील ?

(सईच्या या बोलण्याने समरही आता गंभीर होतो. स्वतःच्याच धुंदीत असणाऱ्या या शोषक पुरुषांच्या गर्दीत त्याला त्याचाही चेहरा दिसू लागला.)

समर : सई, तू म्हणतेस काही अंशी खरे आहे. पण नोकरी, व्यवसाय, प्रशासन, राजकारण, समाजकारण, संशोधन यापैकी कोणत्याही क्षेत्रात चांगली काम गिरी करायची तर त्यासाठी वेळ आणि श्रम द्यायला नकोत काय ? मग तिकडे वेळ देताना झालं थोडं घराकडे दुर्लक्ष, पडला थोडा घरातल्या स्त्रीवर भार तर तू काय यांना थेट शोषक ठरवणार ?

सई : हे बघ समर, तू म्हणतोयस ते मला कळत नाही असं नाही. पण थोडा विचार कर ना. घरातल्या सर्वांचं करणाऱ्या या स्त्रीला आपण एक व्यक्ती म्हणून फुलू देण्याचं मान्य केलं, तिच्यावरचा अतिरिक्त कामाचा

ताण कमी करायचा ठरवला तर खरंच त्यासाठी पुरुषांना असा कितीसा वेळ द्यावा लागणार आहे? तुम्ही दात घासणं, स्वतःची स्वच्छता, अंधोळ करणं, जेवणं अशी वैयक्तिक कामं जशी स्वतः करता, त्यासाठी वेळ देता अगदी तसाच आणखी काही कामं करण्यासाठी कुटुंबातील प्रत्येकानं थोडा वेळ काढला तर तुमच्या घरातील स्त्रीचं होणारं शोषण नक्की थांबेल.

खरंतर घरच्या कामांची जबाबदारी दोघांपैकी एकानं उचलायची, पुरुषाने उचलायची की स्त्रीने? की दोघांनी मिळून ती वाटून घ्यायची? हे त्या त्या पतीपत्नीने आपल्या आपल्या पातळीवर ठरवावं. आत्ताच्या समाजात ज्याप्रमाणे घरच्या कामाची जबाबदारी स्त्रीचीच हे सरसकटीकरण झालंय तसं नसावं. एखाद्या पुरुषाला किंवा स्त्रीलाही अगदी मनापासून आपण घरात राहावं, बाहेर जाऊन काम करू नये असं वाटत असेल तर तसंही राहण्याची मुभा समाज म्हणून त्यांना देण्यात यावी. सगळं अतिशय फ्लेक्सिबल असावं.

आपण बहुतांश लोक जेव्हा 'स्त्री-पुरुष' असं म्हणतो तेव्हा ही फ्लेक्सिबिलिटी नसते. समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेत कामं ठरवून दिलेली असतात. पण घरातील स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांशी बोलून घरकाम आणि अर्थार्जन यातील आपापल्या भूमिका निश्चित केल्या तर सक्तीने

होणारे शोषण होणार नाही. पण ही कामं करताना त्याकडे आपण घरातील कामात मदत करत आहोत असा उपकारकर्त्याचा दृष्टिकोन न ठेवता ती आपली जबाबदारी, बांधिलकी मानली तर घरातील स्त्रीलाही आनंद वाटेल आणि तिला स्वतः साठी वेळ देता येईल. देशातील अर्ध्या लोकसंख्येला ही संधी नाकारून तुम्ही देशाच्या शक्य असलेल्या विकासालाही नकार देताय हे तुमच्या लक्षात का येत नाही?

आणखी एक गोष्ट लक्षात येते का बघ. ही जी काही नोकरी, व्यवसाय, प्रशासन, राजकारण, समाजकारण, संशोधन क्षेत्रात काम करून देशाची, समाजाची सेवा करायची आहे ती केवळ पुरुषांनीच करायची असे कुणी ठरवले? किंवा या क्षेत्रात काम करणाऱ्या काही स्त्रिया असल्या तरीही खऱ्या अर्थाने निर्णय घेणारे, त्यांचे नेतृत्व करणारे पुरुषच असावेत असे कुणी ठरवले? आता तू म्हणशील कुणी ठरवायची काय गरज आहे? ज्यांनी स्वतःला सिद्ध केलं ते तिथे आहेत. स्त्रियांना कुणी अडवलं नाही तिथे पोचाला. पण तुला हे समजतंय का बघ- आपण आपली कुटुंब आणि समाजव्यवस्थाच अशी तयार केली आहे की स्त्रियांना तिथे पोचण्यासाठी मघाशी सांगितलेल्या अनेक कामांच्या अडथळांची शर्यत पार करावी लागेल. अनेकदा तिच्यासमोर 'कुटुंब' किंवा 'यश' यापैकी एकाची निवड करण्याची वेळ येईल. अशा निर्णायक वेळी बहुसंख्य स्त्रिया काय निर्णय घेत असतील असं तुला वाटतं? अशावेळी 'एका यशस्वी स्त्रीच्या मागे...' असा सुविचारही समजात रुजावा असे आपल्याला वाटत नाही. उलट अनेक प्रकारचे संघर्ष करत मिळवलेच तिने यश तर तिला यशाची दिशा दाखवण्यासाठी कुणीतरी पुरुष सतत 'तिच्या पुढे' होता असं भासवलं जातं. आणि तिच्या यशाचा गौरव करताना त्या पुरुषाचा उल्लेख टाळला तर तिलाही अपराधी वाटावं, असं आजचं सामाजिक

वास्तव आहे. मला विचारशील तर कुणी कुणाच्या मागे असण्याची गरज नाही. दोघांनीही एकमेकांच्या हातात हात घालून आपापल्या आवडी, क्षमता आणि कौशल्ये जोपासत चालत राहिले पाहिजे. भलेही त्यासाठी समाज ज्याला यश म्हणतो ते थोडं कमी मिळालं तरीही हरकत नाही. उलट अशा कृतिशील सहजीवनातून आपल्याला यशाचे नवे मानदंड स्थापित करता आले पाहिजेत.

समर, खरंतर आपण या तथाकथित यशस्वी लोकांना 'तुम्ही तुमच्या घरातील स्त्रियांच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा सन्मान करता का? आणि जन्मजात त्यांना असणारी स्पेस मान्य करून त्यांच्या वाटचालीत कृतिशील भागीदार होता का? किमान कुटुंबाबाबतच्या निर्णयात तरी तिचे मत विचारात घेता का?' असे प्रश्न विचारले पाहिजेत.

समर : खरं आहे सई, प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे स्वतःची ओळख, भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळसुद्धा पणाला लावून एक नाही, तर अनेक स्त्रिया झाकोळलेल्या असतात हे वास्तव आपण समजून घेतलं पाहिजे आणि ते बदलण्यासाठी पहिलं पाऊल उचललं पाहिजे हे पटतंय मला. माझ्यापुरतं मी हे पाऊल नक्की उचलेन.

आम्ही दोघं बोलत असताना पलीकडच्या खोलीतून घरातून काम करणाऱ्या समरच्या पत्नीचा आवाज आला. समर, मला आज थोड्या उशीरापर्यंत ऑफिस करावं लागणार आहे. तोपर्यंत भाकरी करशील का? घड्याळात बघितलं तर फोनवर बराच वेळ गेला होता. लिंगसमभावाच्या पाठाबद्दल सईला धन्यवाद देऊन समरने फोन ठेवला आणि कपाटातून पिठाचा डबा काढून पीठ चाळायला घेतलं.

कृष्णात स्वाती, कोल्हापूर.
krishnatswati@gmail.com

●●●

(पान ७ वरून)

सजविलेले होतेच; पण शिवाय सरांच्या निवडक पुस्तकांच्या अस्तित्वाने तेथे सुंदरतेचा आणि कल्पकतेचा बौद्धिक मिलाप झालाय असे वाटायचे.

पुण्यातील पहिली 'एल्गार परिषद' पी. बी. सावंत यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली होती. माझा 'एल्गार परिषदे'शी कधीच संबंध नव्हता व मी ती परिषद अटेंडसुद्धा केली नाही. एकदा सावंत सरांशी त्याबाबत बोललो तेव्हा ते म्हणाले, काही चुकीचे संदर्भ परिषदेला जोडण्यात आले, चांगल्या कामाचे ठरवून गुन्हेगारीकरण करण्यात आले आणि 'एल्गार' हा अत्यंत महत्त्वाचा शब्द राजकारणी लोकांनी बदनाम केला याचे दुःख वाटते. पी. बी. सावंत यांची अतिशय कडक शिस्तीचे न्यायमूर्ती म्हणून ओळख होती.

निस्पृह, उत्तम न्यायाधीश, वकील, सामाजिक परिवर्तनाची आस असलेला म्हणून एक आदर्श नागरिक कसा असतो हे सावंत सरांकडे बघून लक्षात येत होते. निवडणूक बिनखर्चाची व्हावी आणि सेवाभावी कार्यकर्ते संसदेत असावेत, असं पी. बी. सावंत यांचं मत होतं. कोट्यवधींचा खर्च केल्याखेरीज निवडणूक जिंकता येत नाही, हे सध्याचे वास्तव आहे. त्यामुळे अनेक जण निवडणुकीच्या खर्चाकडे गुंतवणूक म्हणूनच पाहतात. या निवडणूक पद्धतीमध्ये बदल घडून ती बिनखर्चाची व्हावी आणि सेवाभावी वृत्तीचे कार्यकर्ते संसदेमध्ये प्रतिनिधी असावेत असे मत मांडणारा इतर कुणी निवृत्त न्यायमूर्ती कुणीही दाखवावा. त्यांनी दिलेल्या सामाजिक, आर्थिक प्रश्नांवरील निर्णयांमुळे त्याबाबत नंतर संसदेला कायदे करावे लागले.

नवाब मलिक, पद्मसिंह पाटील, सुरेश जैन, विजयकुमार गावित या चार मंत्र्यांच्या भ्रष्टाचाराच्या आरोपाबाबत चौकशी करण्यासाठी पी. बी. सावंत

यांच्या अध्यक्षतेखाली सावंत कमिशनची स्थापना करण्यात आली. ज्यात नवाब मलिक, पद्मसिंह पाटील आणि सुरेश जैन यांच्यावर आरोप होते, परंतु विजयकुमार गावित यांना दोषमुक्त केले गेले. यामुळे दोन कॅबिनेट मंत्री सुरेश जैन आणि नवाब मलिक यांनी राजीनामा दिला होता. मराठा समाजाला आरक्षण देण्याबाबत तयार करण्यात आलेल्या समन्वयक समितीचे ते अध्यक्ष होते.

मोठी मोठी पुस्तके लिहिणारे अनेक न्यायाधीश असतील; पण लोकांसाठी छोट्या पुस्तिका लिहून लोकशाही, संविधान, मूलभूत हक्क अशा बाबतीत नागरिकांना सजग करणे महत्त्वाचे मानणारा लोकांमधील न्यायाधीश असणाऱ्या न्या. सावंत सरांचा सहवास मला लाभला, हे माझ्या जीवनाला आकार देणारे ठरले. निगर्वी वृत्ती, लोकविकासासाठी व पुरोगामी कामाची नेहमी तयारी असणाऱ्या न्या. सावंत सरांच्या साधेपणाचा काही जणांनी गैरफायदा घेतला; पण त्यांनी वेळोवेळी स्वतःला तशा लोकांपासून दूर केले. कायदा व न्याय यांच्यापर्यंत लोक पोहोचावे यासाठी धडपडणारे न्या. सावंत सर म्हणजे अनेकांसाठी एक न्यायाधार होते. लोकशाहीचे विचार जिवंत ठेवा हाच या लोकलढ्यांचा सांगाती असलेल्या माणसाचा जीवन संदेश होता, असे वाटते. सत्य प्रस्थापित व्हावे म्हणून तळमळ असणाऱ्यांची लोकशाहीला कधी नव्हे तेवढी गरज असताना न्या. पी.बी. सावंत सरांचे जाणे नक्कीच पोकळी निर्माण करणारे आहे.

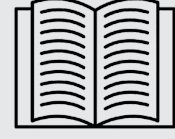
असीम सरोदे, पुणे

लेखक हे ज्येष्ठ वकील व संविधान

अभ्यासक आहेत.

asim.human@gmail.com

●●●

अंक मिळाला
नाही का ?

'मिळून साऱ्याजणी'चा प्रत्येक अंक दर महिन्याच्या १ तारखेला पोस्टाने रवाना होतो. जर वर्गणीदारांना दर महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत अंक मिळाला नाही तर त्यांनी सोमवार ते शुक्रवार दुपारी १२ ते ५ या वेळात 'मिळून साऱ्याजणी'च्या ७४४७४४९६६४ या मोबाईल क्रमांकावर आपली तक्रार द्यावी. म्हणजे आम्हाला आपला अंक परत पाठवता येईल. पुण्यातील वर्गणीदारांनी वर्गणीचे धनादेश पाठवले तरी चालतील; पण बाहेरगावाहून धनादेश पाठवताना चेकवर मॅग्नेटिक स्ट्रिप आहे ना हे बघावे. आपण वर्गणी भरल्यानंतर लगेचच आपला पावती क्रमांक, दिनांक, नाव-पत्ता आणि वर्गणीचा कालावधी संगणकावर नोंदवला जातो. एखाद्या महिन्यात अंक आपल्याला पोचला नाही, तर लगेचच आपली तक्रार आपण 'मिळून साऱ्याजणी'च्या कार्यालयात नोंदवावी म्हणजे आमच्याकडून काही चूक राहिली नाही ना, हे तपासता येईल.

- व्यवस्थापक

कळा ज्या
लागल्या जीवा

कलावंत

सारिका

आपण ज्या समाजात राहतो त्याच समाजात भुकेपुढे आत्म सन्मान, शिक्षण आणि इतर गोष्टी गौण ठरतात, हे सिद्ध करणारा एक समूह राहतो. प्रत्येक गावाच्या शहराच्या वळचणीला तात्पुरती वस्ती करून जगत असतात ही माणसे. हीसुद्धा आपल्यासारखीच माणसे आहेत; पण ही माणसांसारखे जीवन जगतात का? तर नाही, स्वतःचे गाव नाही, हक्काचं घर नाही, मुलांना शिक्षण नाही, अशा अवस्थेत कितीतरी पिढ्या जगत राहतात. शिक्षणाचा गंध नसलेल्या घरादाराचा पत्ता नसलेल्या आणि सगळ्या आयुष्याची हेळसांड झालेल्या या लोकांना कधी आणि कसे येईल आत्मभान? त्यासाठी आपणही काही देणं लागतो म्हणून अशांच्या आयुष्यांचा वेध घेणारी मालिका-कळा ज्या लागल्या जीवा...

लाल लाल फुललेल्या निखाऱ्यांवर एका ग्लासमध्ये द्रवरूपातलं पितळ आहे पिवळधम्मक, किंचित पांढरट. आत्ता थोड्याच वेळापूर्वी पितळेचं एक भांडं होतं ते जुनं पसरट आकाराचं. दोन्ही बाजूला कड्या असलेलं. कितीतरी पिढ्यांनी वापरलेलं स्वयंपाकघरात. आणि तुकड्या-तुकड्यात कापल्या जाऊन अवघ्या काही वेळात ग्लासभर पाण्यात परावर्तित झालेलं. आता लगेच थोड्याच वेळात मूर्तीत परावर्तित होऊन कुणाच्या तरी देव्हान्यात जाऊन बसणार आहे ते देव बनून. एक भांडं किती धर्मात विभागलं जाणार आहे, माहीत नाही. त्याची जात ठरायची आहे अजून.

एक पेटी आहे छोटीशी, भुसभुशीत, मऊसूत मातीने ठासून भरलेली. त्या मातीत अत्यंत सुबकतेने काही मूर्त्यांचे ठसे घेतेय रुखसानाबाई शेख. अतिशय बारकाईने, काळजीपूर्वक अन् सराईतपणे. वरून केलेल्या गोल छिद्रातून ते पितळेचं पाणी ओतलं की, त्यातून सुंदर आखीवरेखीव पितळी मूर्त्या येतील आकाराला. प्रत्येक मूर्तीचे धर्म वेगवेगळे असतील मात्र. पावभर पितळेतून चार ते पाच मूर्त्या एकाच साच्यातून जन्माला येतील. पण वेगवेगळ्या जातीधर्माच्या. वेगवेगळ्या पद्धतीने पूजल्या जातील त्या, कुणाच्या डोक्यावर फुले तर कुणाच्या कपाळी चंदन-हळदीकुंकवाचे बोट, कुणासमोर नुसत्याच मेणबत्त्या तर कोणी विशिष्ट जाती-धर्माचे प्रतीक म्हणून विराजमान होईल हॉलमधल्या शोकेसची शोभा वाढवत.

गणपती, शिवपार्वती, लंगडा कृष्ण, बालाजी, गजानन, रेणुका, लक्ष्मी, बाबासाहेब, विड्डुलाच्या वामांगी जोडलेली रुक्मिणी, डोळे मिटलेले बुद्ध, मासोळ्या, कासव सगळे एकाच भांड्यात एकाखाली एक, वर, आडवेतिडवे, निपचित पडलेले आहेत

शांत. त्यांना बनवणारे हात गप्पा करत, मुलांवर ओरडत, आजच्या निर्मितीतून किती कमाई होणार आहे या विवंचनेत त्यांना घडवण्याच्या कामात तल्लीन आहेत अगदी आपल्या पालासमोर बसून निवांत.

सय्यद शेख समोर असलेल्या विविध आकारातल्या पितळी जर्मन तांब्याच्या भांड्यांना मोठ्या कात्रीने कापून, पेटलेल्या कोळशात ठेवलेल्या तप्त भांड्यात ते तुकडे टाकून त्याचं पाणी करण्याचं काम करत आहेत. तर रुखसानाबाई मूर्त्यांचे ठसे घेणे, त्यात गरम केलेलं पितळ ओतणे, पुन्हा माती नीट करून मूर्त्या साफसूफ करून घेणे, पुन्हा ठसे घेणे या कामात व्यग्र आहे. सय्यद शेखच्या बाजूला बसलेली रेहाना बाई मुलाला मांडीवर घेऊन एका हाताने भाता फिरवण्याचे काम करते आहे. "ही कोण आहे?" "भयीन हाय हामची," हातातलं काम न थांबवता रुखसानाबाई म्हणाली. "मांडीवरचं मूल?" "हामचंच." "हे कोण तुमचे?" "घरवाले." रुखसानाबाईच्या घरवाल्याच्या अगदी जवळ शेजारी बसलेली रेहानाबाई तिची बहीण नसून सवत होती, हे लक्षात यायला वेळ लागला नाही. "तुम्हाला किती मुलं?" "मला तीन पोरी एक पोसगा. तिला दोन पोरं एक पोसगी." ती बोलून गेली. "पोरासाठी केलं का तिला?" "हो!" जास्त लपवालपवी न करता ती म्हणाली, "मला तीन पोरीच होत्या, तिला केलं, तिला पोसगं झालं. मग मला बी एक पोसगं झालं." पालातून आणखी एक लेकुरवाळी बाई बाहेर आली. ती रुखसानाबाईची मोठी पोसगी. तिचा मुलगा आणि भाता फिरवणाऱ्या रेहानाबाईच्या मांडीवरचा मुलगा जवळपास एकाच वयाचे. पण ते एकमेकांचे मामा-भाचे होते.

तीन लेकुरवाळ्या बाया, दोन घरातली कामं भांडीकुंडी करणाऱ्या पोरी, पैकी सय्यद शेख म्हणजे दोर्धीचा

नवरा, तिर्धीचा बाप, आणि त्या एका तान्ह्या पोराचा आजोबा. असं त्रांगडं.

हातभर काचेच्या बांगड्या, डोक्यावर पदर घेऊन त्याच्या बरोबरीने मेहनत करत नांदणाऱ्या या दोन बायका रुखसार व रेहाना. दोन्ही बायकांची मिळून सात मुलं. कमाई किती तर एका मूर्तीमागे तीस चाळीस रुपये. दिवसभरात किती मूर्त्या होतील हे ऑर्डर येण्यावर अवलंबून. रोज काम मिळेल की नाही याचाही काही भरवसा नाही. घरोघर फिरून मूर्त्यांच्या ऑर्डर घेणे किंवा कधीकधी तिथेच बसून काम करून देणे. वर्षभर नवनवीन गावं भटकत फिरतांना मुलांचं शिक्षण, आरोग्य याकडे लक्ष द्यायलाही वेळ नाही. पण वंशाला दिवा मात्र हवाच.

त्यांच्या आजूबाजूला अशीच आणखी पाच-सहा पालं आहेत. दूर कर्नाटकातून बिदरहून इकडे येऊन काम मिळवण्यासाठी गावोगाव फिरणारी ही मुस्लीम तामटकारी कुटुंबं.

गरम झालेलं पितळ रुखसानाबाई तयार करून ठेवलेल्या मातीच्या साच्यात ओतत म्हणते, "तुम्हालाबी घेऊन जा बाई कोणती मूर्ती पाहिजेल का? घ्या कोणती बी. देवाची मूर्ती घ्या, बालाजी घ्या दोनशे रुपयाला,

नाहीतर किष्ण घ्या अडीचशे रुपयाला, नाहीतर बाबासाहेब घ्या."

"हे गजानन महाराज केवढ्याला?" "हे तीनशे रुपयाचं पितळ हाय बाई करनावळ धरून साडेतीनशे." "आणि बाबासाहेब?" "ते बी तेवढेच साडेतीनशे." "देऊकी बाई?" "द्या" "तुम्ही या बाई फिरून बनवून ठेवतो आम्ही." साच्यातल्या मूर्त्या वरची माती झटकत ती म्हणाली आणि जवळच्या प्लास्टिकच्या भांड्यातलं पाणी मूर्त्यावर शिंपडलं त्याबरोबर गरमागरम मूर्ती सतेज झळकू लागल्या चकाचक. साच्यातून जोडून निघालेल्या देवांना चिमट्यात धरून तिने मोठ्या कात्रीने खटाखट कापून एकमेकांपासून विलग केलं. आणि साच्याबाहेर सांडलेल्या भुसभुशीत मातीत इकडेतिकडे विखरून पडले देव.

बारीक-बारीक पसरलेले कोळसे, पितळ वितळवून जळून गेलेले रिकामे स्टीलचे ग्लास, पसरट भांडे, पितळेचे तुकडे, भात्याच्या जवळ पडलेले जर्मन-तांब्याचे कापलेले तुकडे, लोखंडी चिमटे पितळेच्या पाण्यातून मळ-कोळसे बाहेर काढण्यासाठी वापरण्यात येणारी लोखंडी पळी या सगळ्यातून उलट्या सुलट्या पडलेल्या देवाच्या मूर्त्या गोळा करून एका मोठ्या भांड्यात भरते रुखसानाबाई तात्पुरते सगळ्या जाती-धर्माचे देव एकत्रच.

शेजारी एक मोड्डा सनमायकाचा तुकडा आहे. तो वाकल्यामुळे पसरट नावे सारखा आकार आलाय त्याला. त्यात दहा-बारा मुलं दाटीवाटीने बसली आहेत. एका मुलाच्या हातात छडी आहे. आणि एका मुलीने ओढणीची साडी बनवून डोक्यावरून गळ्याभोवती घट्ट पदर लपेटून घेतला आहे- डिकटो रुखसानाबाई सारखाच. वाटलं की हातात छडी घेऊन शाळा शाळाच खेळतायत ही मुलं. पण वर्षभर आपल्या आईबापा सोबत पोटाच्या

विवंचनेत गावोगाव फिरणाऱ्या या मुलांच्या डोक्यात शाळा कशी काय असू शकेल? हे लक्षात यायला जरा वेळच लागला. शाळा, छडी, शिक्षिका असं काही खेळत नव्हती ती मुलं, तर मायका म्हणजे एक वाहन होतं त्यांचं. वेगवेगळ्या गावांची नावं घेऊन छडीवाला मुलगा एकेका मुलाला खाली उतरवत आणि चढवत होता. साडीवाली मुलगी घट्ट पदर लपेटून आपलं सामान चढविण्याचा अभिनय करत होती. 'चलो चलो भई जल्दी करो', 'उतरो उतरो', 'रुको रुको', 'तिकिट-तिकिट' अशा संवादासोबत, ऑटो, टेम्पो, ट्रक, बस, सामान ठेवणे, चढणे-उतरणे पालाच्या खुंट्या मातीत रोवणे, छत बनवणे, आजूबाजूचे ट्रॅफिक, रस्ते, भांड्याचे पैसे असं सगळं होतं त्यांच्या खेळण्यात. थोडी मोठी झाली की हीच मुले, मुली बांगड्या, कानातले, वेण्या, कान-नाक टोचणे, सजने-नटणे अशा गोष्टीत, तर मुलं केसांच्या वेगवेगळ्या फॅशन, गुटखा, पान अशा वेगवेगळ्या व्यसनाने गुरफटत, पोटाच्या विवंचनेत व्यग्र होऊन जाणार आहेत त्यांच्या आईबापा सारखीच.

एक खूप छोटी दीड-दोन वर्षाची मुलगी आपल्या बाबाच्या कडेवर आहे. पंजाबी ड्रेस, हातात बांगड्या, डोक्यात काजळ, पातळ केसांच्या बारीक-बारीक वेण्या आणि भांगात सोनेरी चमकी भरलेली आहे तिच्या. पातळ आणि रेशमी केस घट्ट बांधल्यामुळे तिच्या डोकभर पूर्ण चमकीच दिसते आहे चमचम. तिचा बाबा लॉकडाऊन मधले हाल आणि त्यांच्या गावोगाव फिरण्याची गोष्ट सांगतोय आम्हाला उत्साहाने. "ऐसे गाँव गाँव घुमते रहते हम. पिछले पाँच सालसे इधरीच है म हाराष्ट्र में. सिरिफ शादी-वादी करनी हो तोयीच जाते उधर. गाव तरफ बनाते शादी. फिर घुमते रहयते जिधर काम (उर्वरीत पान ४३ वर)

जोडोनिया मन ऑनलाइन व्यवहारे...

इंटरनेट वापरून (उदा. इंटरनेट बँकिंग, ऑनलाइन पेमेंट्स) किंवा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने (उदा. एटीएम) केले जाणारे आर्थिक व्यवहार ही आता अनेकांच्या अंगवळणी पडलेली गोष्ट, पण काही जणांसाठी अद्यापही ही एक 'भीतीदायक' गोष्ट आहे. जे लोक इंटरनेटवरून नियमित व्यवहार करतात त्यांनाही यातील सर्व जोखमीच्या बाजू लक्षात आलेल्या असतातच असंही नाही. या पार्श्वभूमीवर इंटरनेटवरील आर्थिक व्यवहारांची ओळख करून देण्यासाठी कौमुदी अमीन यांची ही विशेष लेखमाला. कौमुदी अमीन वित्त भांडवल आणि फायनान्शियल ॲप्लिकेशन्ससाठीचं सॉफ्टवेअर विकसन या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. तुम्ही त्यांना लेखाच्या शेवटी दिलेल्या इमेलवर या लेखाचा संदर्भ देऊन आपले प्रश्न विचारू शकता.

इंटरनेटवरील आर्थिक
व्यवहार : भाग ३

किऑस्क एटीएमचा सगासोयरा

कौमुदी अमीन

खरं तर, किऑस्कला एटीएमचा भाऊच म्हणायला हवं. कारण तो एटीएमच्या बरोबरीने किंवा पूरक काम करतो. एटीएममधील गाळलेल्या जागा भरतो. आणि तो दिसायला अगदी एटीएम च्या चेहऱ्यामोहऱ्याचा असतो.

भारतात मुख्यत्वेकरून दोन प्रकारचे किऑस्क दिसतात -

- १) पासबुक छपाईसाठी प्रत्येक राष्ट्रीयकृत बँकेच्या शाखेत
- बँकेच्या शाखेतून तुमच्या पासबुकवर बारकोड म्हणजेच- छापलेला बारीक व ठळक काळ्या रेषांचा सांकेतिक गट- चिकटवून घ्यावा लागतो. बारकोडचा भाग खाचेतून आत जाईल अशा रितीने पासबुक सरकावावे. तुमच्या खात्याची सर्व माहिती वाचून ती पासबुकवर छापली जाते आणि तुमचे पासबुक अद्ययावत होते.
- २) एटीएम सारखाच दिसणारा आणि काम करणारा - ग्राहक सुविधा केंद्रामधला
- ज्या छोट्या गावांमध्ये अजून बँकेची शाखा पोहोचली नाहीये किंवा तिथून एटीएम मशीनही बरेच दूर आहे, अशा ठिकाणी किऑस्क असते व ते एटीएमचे बरेचसे काम बजावते.

- यात मुख्यत्वे नवीन खाते उघडणे, पैसे काढणे/जमा करणे, पैसे हस्तांतरण करणे, खाते अद्ययावत करणे; अशा प्रकारची नियमित गरजेची कामे होतात.
- अशा प्रकारचे किऑस्क हे सरकारच्या वित्तीय समावेशन योजनेनुसार आहेत. स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि इतर बऱ्याच राष्ट्रीयकृत बँकांनी ही सुविधा गावोगावी आणि शहरांमध्येही पोहोचवली आहे. अर्थातच अशा किऑस्कमधील एटीएममध्ये सर्व बँकांचे एटीएम कार्ड्स वापरता येतात.

एटीएम व किऑस्कमधील काही महत्त्वाचे फरक असे आहेत. यामधील बऱ्याच क्रिया एटीएममधून करता येणे शक्य नसते -

- १) नवीन चेक पुस्तिका मागवणे व चेक भरणा करणे - चेक भरणा ही सोय ठरावीक एटीएममध्ये असते
- २) पैसे हस्तांतरण करता येणे - RTGS - रिअल टाईम ग्रॉस सेटलमेंट, NEFT - नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर किंवा IMPS - इंटरबँक इमिजीडेट पेमेंट सर्विस, या तिन्ही पद्धतीनुसार. या तिन्ही व्याख्यांचे

- नियम आणि तपशील आपण फार खोलात न जाता खाली समजून घेऊया.
- ३) खाते उलाढाल अद्ययावत करणे आणि खाते पुस्तक छपाई
- ४) नगदी व्यवहारांव्यतिरिक्त इतर व्यवहार करता येणे. जसे, खात्यांवरील, कर्जांवरील, ठेवींवरील- लाभार्थीचे नाव बदलणे, स्वतःचा पत्ता/फोन बदलणे इ.
- ५) वैयक्तिक व इतर कर्जासाठी अर्ज करणे
- आपण इथे २ संकल्पना समजून घेऊया. संकल्पना किंवा व्याख्यांमध्ये अडकायचं नाही, असं आपण मुळात ठरवलं होतं खरं! परंतु या संकल्पना समजून घेणं गरजेचं आहे, कारण त्या नेटबँकिंग म्हणजेच संगणकीय बँकिंग आणि फायनांशिअल इंकलुशन म्हणजेच आर्थिक समावेशासाठी समजणे आवश्यक आहे. बँकेत अथवा बँकेतून होणाऱ्या पैसे हस्तांतरणाच्या ३ पद्धती आहेत. यातील खचझड ही पद्धत RTGS च्या छोट्या भावासारखी आहे तर NEFT एखाद्या वडिलधाऱ्यासारखी आहे.
- १) NEFT – नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर
- एक रुपयापासून कितीही रकमेपर्यंत हस्तांतरण करता येते.
 - दुसऱ्या व्यक्तीस हस्तांतरण केल्यानंतर काही अवधीने प्रत्यक्ष दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात पैसे जमा होतात.
 - साधारण एक-दोन तासाने व्यवहार पूर्ण होतो.
 - बँक बंद असताना हस्तांतरण होऊ शकत नाही. आपल्या बाजूने व्यवहार सुरू केला तरी बँक उघडल्यावरच

- तो संपतो.
- २) RTGS – रिअल टाईम ग्रॉस सेटलमेंट
- कमीत कमी दोन लाख रुपयापासून त्यावरील कितीही रकमेपर्यंत हस्तांतरण करता येते.
 - प्रत्येक व्यवहार स्वतंत्रपणे आणि लगेच पूर्ण होतो.
 - बँक बंद असताना हस्तांतरण होऊ शकत नाही.
- ३) IMPS – इंटरबँक इमिजीडट पेमेंट सर्विस
- जास्तीत जास्त दोन लाख रुपयांच्या रकमेपर्यंत हस्तांतरण करता येते.
 - प्रत्येक व्यवहार लगेच पूर्ण होतो.
 - बँक बंद असताना हस्तांतरण होऊ शकते म्हणजेच ३६५ दिवस X २४ तास X ७ दिवस ही सेवा ग्राहकाला उपलब्ध आहे.
 - बहुतेकशा किऑस्कमधून IMPS द्वारे पैसे हस्तांतरणाची सोय असते.
- फायनांशिअल इंकलुशन म्हणजे वित्तीय समावेशन. समाजातील कमी उत्पन्न वर्गासाठी, सरकारी धोरण व नियमानुसार गावागावात पोचवलेली बँक आभासी योजना. या योजनेची मुख्य वैशिष्ट्ये –
- सामान्यांच्या भाषेत याला 'जन धन योजना' असे नाव आहे.
 - शून्य जमा रकमेचे बँक खाते
 - खातेधारकांना रुपे डेबिट कार्ड
 - चेकबूक आणि संगणकीय बँकिंग सुविधा
 - दरमहा खात्यामधून एकूण ४ वेळा पैसे काढता येण्याची सुविधा
 - सरकारी योजनांचा लाभ घेता येणे – प्रधान मंत्री मुद्रा योजना, प्रधान मंत्री जीवन ज्योती विमा योजना, प्रधान

- मंत्री सुरक्षा विमा योजना, अटल पेन्शन योजना इ.
- मोबाईल बँकिंगची सुविधा
 - पॅनकार्डसाठी अर्ज
 - तिकीट खरेदी – विमान, ट्रेन इ. जन धन खाते व्यवहार किऑस्कमधून होतात. तिथे रुपे कार्ड वापरून, सर्व आर्थिक आणि इतर व्यवहार सुरळीतपणे करता येतात. त्याचप्रमाणे जर तुम्ही जन धन खातेधारक असाल आणि तुमच्याकडे इंटरनेटची सुविधा नसेल, तर हे खाते तुम्ही अधिकृत एजन्ट मार्फत चालवू शकता. यासाठी प्रत्येक सरकारी बँकेने अडत्यांचे जाळे तयार केले आहे. तुमच्या गावातील सर्व अडत्यांची नावे व पत्ते, तुमची बँक तुम्हाला देईल. स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या किऑस्क केंद्राला 'इन टव' म्हणजे संपर्कात राहणे असे म्हणतात.
- जास्तीत जास्त लोकांना बँकेच्या सुविधांचा, योजनांचा आणि व्यवस्थेचा लाभ घेता यावा, यासाठी असे अनेक मार्ग बँकांनी विकसित केले आहेत. ते आपण सगळ्यांनी समजून घ्यावेत, म्हणून या योजनांचा इथे खास उल्लेख केला. आता वळूया प्रश्नोत्तरांकडे.
- १) मी आतापर्यंत माझे कार्ड संगणकीय व्यवहारांसाठी वापरलेले नाही. आता तेच कार्ड वापरू शकते का?
- ३० सप्टेंबर २०२० पासून याबाबत बँक नियमांमध्ये काही बदल झाले आहेत. दुर्दैवाने आतापर्यंत आपले कार्ड संगणकीय व्यवहारांसाठी वापरले गेले नसेल, तर बँकेकडे हे कार्ड ऑनलाईन व्यवहारांसाठी बाद करण्याचे आता हक्क दिले आहेत. ग्राहकाने विनंती केल्यावर बँक (उर्वरीत पान ५१ वर)

प्रियांका तुपे

शोषणाविरोधात एकजूट

१४ एप्रिल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जयंती. हा दिवस अखिल मानवजातीसाठीच आनंददायी म्हणायला हवा. भारतासारख्या जातीव्यवस्थेच्या चरख्यात पिळून निघणाऱ्या देशातल्या लोकांना बाबासाहेबांनी समतेची वाट दाखवली, त्या वाटेवर चालण्यासाठी खूप बळ दिलं. त्यांनी स्वतः आयुष्यभर पाळलेल्या आणि लोकांसाठीही उद्धारक ठरू शकतील अशा मूल्यांच्या आधारावर, त्यांच्या संघर्षांच्या जोरावरच आपण सारेजण आजचा दिवस पाहत आहोत, मोकळा श्वास घेत आहोत. राज्यघटनेपासून ते हिंदू कोडबिलापर्यंत आणि त्यांचं इतरही योगदान स्त्रीमुक्तीसाठी महत्त्वाचं आहे आणि ते आपण जाणतोच, त्यामुळे त्याचा इथं वेगळा उल्लेख करत नाही. हा लेख लिहिण्याचा उद्देशच हा आहे की, समताधिष्ठित समाजाचं स्वप्न पूर्ण करण्याच्या वाटेवर आज आपण नेमकं कुठे आहोत, हे तपासून पाहणं. तीन कृषी कायदांना विरोध करण्यासाठी शेतकऱ्यांचं फार मोठं आंदोलन आपल्या देशात सुरू आहे, या आंदोलनाला आता शंभरहून अधिक दिवस होऊन गेले. या आंदोलनातला स्त्रियांचा सहभाग

लक्षणीय आणि ऐतिहासिक आहे, त्याबद्दल अनेक लेख, बातम्या छापूनही आल्या. त्याचवेळी नवदीप कौर ही २३ वर्षीय दलित तरुणी तुरुंगात होती. का ? तर हरियाणामधल्या कुंडली जिल्ह्यातल्या एका धातूच्या कारखान्यासमोर तिने आंदोलन केलं. तसंच सिंधू बॉर्डरवर जाऊन तिने शेतकरी आंदोलनात सहभाग घेतला, शेतकऱ्यांना पाठिंबा देत तिने तिथं भाषणही दिलं. बारावीपर्यंत शिक्षण घेतलेली नवदीप 'मजदूर अधिकार संघटन' या संघटनेची कार्यकर्ती आहे. हरियाणा पोलिसांनी तिला अटक केली इतकंच नाही; तर हत्येचा कट, सार्वजनिक मालमत्तेचं नुकसान, खंडणी असे अनेक आरोप लावून दीड महिना तिला तुरुंगवास भोगावा लागला. आणि पोलीस कोठडीदरम्यान पोलिसांनी तिच्यावर लैंगिक अत्याचार केला, तिच्या गुप्तांगांना जखमा होतील, अशी मारहाण केली, असा आरोप नवदीप आणि तिच्या वकिलांनी केला आहे. नवदीपच्या वैद्यकीय तपासणीतूनही पोलिसांनी तिच्यावर लैंगिक अत्याचार केल्याचं निष्पन्न झाल्याचं, तिच्या वकिलांनी म्हटलं आहे.

नवदीपसारख्या कितीतरी तरुणी, दलित स्त्रियांनी त्यांच्यावर केल्या जाणाऱ्या अत्याचारांविरोधात ब्र काढू नये, अशी पुरेपूर व्यवस्थाच इथल्या

जातीवादी, ब्राह्मणी स्टेटकडून केली जाते, हे विधान करण्याला एक ताजी घटनाही कारणीभूत आहे. तिला जामीन मिळाल्यानंतर, ८ मार्चच्या जागतिक महिला दिनाच्या पार्श्वभूमीवर दिल्ली विद्यापीठात 'भगतसिंह छात्र एकता मंचा'ने कार्यक्रमासाठी आमंत्रित केलं होतं. या कार्यक्रमात अभाविपच्या कार्यकर्त्यांनी त्यांच्या परंपरेला साजेसा गोंधळ घातला, हुल्लडबाजी केली, तिला बोलू दिलं नाही. सार्वजनिक कार्यक्रमात बाधा आणणाऱ्या, शांततेचा भंग करणाऱ्या अभाविपच्या या कार्यकर्त्यांवर मात्र कोणतीही कारवाई केली गेली नाही. परंतु कामगार, शेतकऱ्यांच्या हक्कांवर बोलणारी नवदीप कौर मात्र 'सार्वजनिक हित, कायदासुव्यवस्थे'समोरचं संकट ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतून प्रेरणा घेऊन संघर्ष करणारी ही अवघ्या तेवीस वर्षांची मुलगी सार्वजनिक अवकाशात इतकी अदखलपात्र का राहते? हाही एक अस्वस्थ करणारा प्रश्न. ती दलित आहे, म्हणून मुख्य धारेतल्या स्त्रीवादी अवकाशानं तिच्याकडे दुर्लक्ष केलं का? तिला पाठिंबा देण्यासाठी इतरत्र मंठी आंदोलनं अथवा सोशल मीडियावर मंठीमोठे ट्रेंड्स का नाही झाले? या प्रश्नांची प्रामाणिक उत्तरं शोधायला हवीत. हा दलित विरुद्ध बहुजन विरुद्ध ब्राम्हण असा नेतृत्वाचा वा स्त्रीवादी नेतृत्वाचा मुद्दा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यकर्तृत्वाला जयभीम!

नसून स्त्रीवादी अवकाशात, परिवेशात किती सर्वसामावेशकता आहे? असा चिकित्सक प्रश्न आहे. नवदीप कौरची आपल्याकडच्या माध्यमांनीही खूप उशिरा म्हणजे अगदी परदेशी नेत्यांनी, मोठ्या राजकीय विभूतींनी तिच्या सुटकेसाठी ट्रीट्स केल्यावर. तेव्हा अशा या धाडसी दलित तरुण कार्यकर्तींचं कौतुक करणं, आम्ही तुझ्यासोबत आहोत, हे आश्वासकपणे तिला सांगणं, हाही या लेखाचा एक उद्देश.

दुसऱ्या बाजूला आणखी एक घटना. हा लेख लिहित असताना इंग्लंडमध्ये, जगात आणि अर्थात, समाजमाध्यमांवरही एका बातमीनं मोठाच गदारोळ किंबहुना स्फोटच झाला. ऑपरा विन्फ्रे या जगप्रसिद्ध पत्रकाराला इंग्लंडचा राजकुमार हॅरी आणि त्याची काळी (आफ्रिकन-अमेरिकन) जोडीदार मेगन मर्केल यांनी दिलेल्या मुलाखतीनं ही स्फोटसदृश परिस्थिती निर्माण झाली आहे. अमेरिकेत अभिनेत्री म्हणून कारकीर्द आजमावणाऱ्या मिश्रवंशीय मेगन मर्केलनं २०१८ मध्ये इंग्लंडचा राजकुमार हॅरीसोबत लग्न केलं. इंग्लंडच्या राजघराण्यात - जिथं वर्षानुवर्ष गोऱ्यांची, गोरेपणाची मक्तेदारी आहे, अशा घरात एका काळ्या स्त्रीनं जाणं, हे २०१८ मध्ये क्रांतिकारी नसलं तरी मोठं धाडसाचं मानलं गेलं. जगभरातून या जोडप्यावर कौतुकाचा वर्षाव झाला.

सगळ्या पाश्चात्य माध्यमांनी ही घटना फार उचलून धरली. वर्णद्वेषविरोधी संघर्षाच्या वाटेवरची ही एक छोटीशी घटना समजली जाऊ लागली, परंतु हॅरी आणि मेगननं कालच्या मुलाखतीत हे सांगितलं की रॉयल पॅलेसमध्ये त्यांच्यासोबत विशेषतः मेगनसोबत वंशभेद करण्यात आला. अगदी ती गरोदर असतानाही, 'तिचं बाळ काळंच झालं तर काय?' अशी वंशभेदी टिपणीही पॅलेसमधल्या लोकांकडून करण्यात आली. या सगळ्यामुळे मेगनला मागच्या काही काळात मानसिक अस्वास्थ्याचाही सामना करावा लागला. राजघराण्यातल्या एखाद्या जोडप्यानं स्वतःहून माध्यमांत असं काही सांगणं, याचा संभाव्य राजकीय, सामाजिक, आर्थिक परिणाम लक्षात घेता रॉयल पॅलेसनंही तातडीनं याबद्दल सारवासारव करणारं पत्रक जारी केलं. या बातमीनंतर सोशल मीडियावर मात्र मेगन मर्केल नि तिच्या जोडीदाराच्या धाडसाचं कौतुक करण्याऐवजी किंवा त्यांच्या अनुभवाबद्दल सहअनुभूती दाखवण्याऐवजी तिलाच ट्रोल केलं जाऊ लागलं. हा प्रसंग इथे लिहिण्याचं कारणच हे आहे की, जगातली कोणतीही शोषित बाई असो- दलित किंवा काळी किंवा निम्न वर्गातली- ती कोणत्याही अत्याचाराची पीडिता असली, तरी तिच्यावरच आरोप करणं, तिला चारित्र्यहीन ठरवणं, तिला म

रहाण करण्यापासून लैंगिक अत्याचार करणं, हे सारं केलं जातं. मेगन मर्केल तशी अतिशय विशेषाधिकार असलेली श्रीमंत, राजघराण्यातली स्त्री. पण तिच्या काळं असण्यावरून तिचं शोषण होतंच. म्हणूनच नवदीप कौर आणि मेगन मर्केल यांच्या जगण्यात-संघर्षात जमीनअस्मानाचा फरक असला तरी मला त्यांच्या शोषणात काही सारखे दुवे आढळतात. आणि दलित चळवळ नि काळ्या चळवळीचं तर कितीतरी जैव नातं आहे, त्यामुळेच नवदीप कौरच्या संघर्षासोबतच मेगन मर्केलच्याही धाडसाचं कौतुक करणं, तिला पाठिंबा देणं आणि सगळ्याच शोषितांच्या बाजूने उभं राहणं हे महत्त्वाचं आहे. या दोन्ही घटनांच्या पार्श्वभूमीवर, सर्वच प्रकारच्या शोषणाविरोधात व्यापक एकजूट उभी करण्याचा प्रयत्न सातत्याने करण्याचं आपण ठरवलं नि तशी कृती केली तर तीच बाबासाहेबांना दिलेली उत्तम मानवंदना ठरेल.

प्रियांका तुपे, पुणे
tupriya2911@gmail.com

●●●

बाप दमूनभागून कामावरून घरी यायचा. एकावर एक दोनतीन उशा रचून पलंगावर विचार करत पडून राहायचा. कधीतरी बिडी पेटवून त्या धुरात जुने दिवस शोधायचा किंवा नव्या दिवसांचा हिशोब लावायचा. बाप बोटांच्या पेरावर काहीतरी मोजत राहायचा. बाप झोपेतही कधीकधी बोलत राहायचा. बाप कधीकधी खळखळून हसायचा. तेव्हा त्याचा एक किंचित टक्का उडालेला दात स्पष्ट दिसायचा. सगळ्या वेदना लपवून बाप मनमुराद हसायचा. विज्ञत जाणाऱ्या स्वप्नांच्या उरल्यासुरल्या निखाऱ्यातून बाप उब शोधायचा. थंडीत कुडकुडणाऱ्या दिवसांसाठी बाप आमची शेकोटी व्हायचा.

बाप नव्यानव्या संकटाना तोंड देत राहायचा. नव्या वादळांशी जुनी छाती घेऊन लढत राहायचा. मसाल्याच्या डब्यातून कधीतरी एखादी गोडांबी चघळताना मी बापाला पाहिले आहे. मुकेशचे एखादे दर्दी गाणे गुणगुणताना मी बापाला पाहिले आहे. भयंकर सर्दी झाली की मी बापाला मारवाड्याच्या दुकानातून कॉफीची वडी आणून देत असे. कधीतरी बिड्या आणि पेटी आणून देत असे. मला बापाला काहीतरी घायचे होते. पण आपण बापाला काय देऊ शकतो? आपण कसे काय उतराई होऊ शकतो? मी बापाला काहीच दिले नाही. पण त्याने दिलेले सगळे घेऊ शकलो की नाही, हे देखील नक्की माहीत नाही.

बापाला मी कधी रडताना पाहिल्याचे आठवत नाही. कदाचित आयुष्यभर बाप मनातल्या मनात रडत राहिला असावा. बापाच्या काळजात

भारलेल्या माणसाची गोष्ट

- अरुण सीताराम तीनगोटे -

दुःखाच्या नद्या होत्या. म्हणूनच त्याच्या आतबाहेर ओल होती. बाप कधी कोरडा वाटला नाही. उन्हाळ्यातल्या तापलेल्या नदीत थोडी वाळू खणली की ओल जाणवावी, तशी ओल बापाच्या बोलण्यात अनेकदा जाणवत असे.

बापाकडे सांगण्यासारखी एकच गोष्ट होती. आणि त्या एका गोष्टीत अनेक गोष्टी होत्या. ती गोष्ट फक्त बापाची नव्हती किंवा फक्त लेकाची नव्हती. ती गोष्ट फक्त आजची किंवा कालची नव्हती. बाप सांगत असलेली गोष्ट त्याच्या रक्तातून आमच्या धमन्यात उतरणाऱ्या विचारांची, वंचनांची आणि वेदनांची होती. बापाची गोष्ट ही जगण्याची, संघर्षाची, आणि उमेदीची होती. बापाची गोष्ट ही लढण्याची, झुंजण्याची, तग धरण्याची आणि टिकून राहण्याची होती.

बाप अनेकदा शब्दकोडी भरायचा. एखाद्या शब्दाजवळ अडकून पडायचा. मी बापाला शब्दांच्या अडवणुकीतून सोडवू शकलो नाही. मी बापाला जगण्याच्या लढाईत मदत करू शकलो नाही. बाप एकाकी योद्धा होता. एकटे पडत जाणे हे बापाचे प्रारब्ध होते? की हा एकटेपणाने लढण्याचा मार्ग त्यानेच निवडलेला होता?

दर मंगळवारी बाजाराला गेलेल्या बापाची गल्लीजवळच्या पुलावर बसून मी वाट पाहायचो. बाप जी गोडीशेव घेऊन यायचा तिच्यातला गोडवा आयुष्यात पुन्हा कधी भेटला नाही. जगण्याचे रस्ते तुडवताना पाय धुळीने माखले. पण

बापाने मनावर कधीच उदासिनतेची धूळ चढू दिली नाही. सुटीच्या दिवशी गावी गेलो की, संध्याकाळी दमूनभागून घरी आलेल्या बापाची प्रेमळ चौकशी आठवते. आपण कोणत्याही वयात बापाच्या परतून येण्याची वाट पाहत असतो. पण प्रत्येकदा बाप परतून येतोच अस नाही. माणसांना परतून येण्याचे वरदान नाही. पण आठवणींना परतून येण्याचा शाप आहे.

मी पहिल्यांदा त्यांच्यासोबत औरंगाबादला आलो होतो, तेव्हा त्यांनी मला बस स्टॅंडसमोरच्या इस्लामी हॉटेलमध्ये बिर्याणी आणि खिमा खाऊ घातला होता. मला आठवते, मी माझे पहिले कोल्ड्रिंक त्यांच्यासोबत पिलो त्यांच्यासोबत पिलो होतो.

गावच्या व्हिडिओ पार्लरमध्ये ते मला बेटा हा पिव्करला बघायला घेऊन गेले होते. मी १५ ऑगस्टला शाळेत न जाता त्यांच्या ऑफिससमोरच्या झेंडावंदनात नारळ आणि साखर खात बसलो होतो. शहरात गेले की ते परत येताना एखादा पेपर, एखादे साप्ताहिक, ब्रेड किंवा खारी घेऊन येत असत. त्यांना डायन्या, पेन, वॉलेट, गॉगल आणि वॉच खरेदीची आवड होती. या सगळ्या गोष्टी ते वापरतच असत असेही काही नाही. पण ते नेहमी रूमाल आणि पेन हरवून येत असत. एक डार्क ब्लू जीन्स आणि ब्लॅक टी शर्ट त्यांनी खरेदी केले होते. पण आयुष्यभर त्यांनी ते कधी वापरले नाही. मी अनेकदा वडिलांसोबत होतो. आणि वडील प्रत्येकदा माझ्यासोबत होते. आमची सोबत तुटली तरीही आमची सोबत सुटली नाही. बापाचा स्पर्श आता आठवत नाही. पण अजूनही (उर्वरीत मजकूर पान ४८ वर)

ओल्या मातीचा टिळा लावून, मातीशी इमान राखण्याची शपथ घेऊन, शेतकरी कायदे मागे घेण्याच्या मागणीसाठी सुरु असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या समर्थनार्थ

मिट्टी सत्याग्रह

दुसरी दांडी यात्रा १२ मार्च ते ६ एप्रिल २०२१

दिल्लीच्या सीमेवरच नव्हे तर देशभरात शेतकरी-शेतमजुरांचा आक्रोश उसळला आहे. देशाची संवैधानिक मूल्ये - समता, न्याय, सर्वसमभाव व समाजवाद - हाच लोकशाही शासन-प्रशासन, नागरिकत्व, विकास व जीवनप्रणालीचाही आधार असावा असे मानणारे आपण सर्वच नागरिक चिंतीत आहोत. अनेक व्यक्ती, समूह, संघटना - ज्यात श्रमजीवी व बुद्धिजीवी दोन्ही सामील आहेत - आपापल्या ताकदीने व बांधिकलीश लढताहेत ... आपले हक्क मांडत, सत्य स्थापित करत, अहिंसेचे व्रत घेऊन हौतात्म्यही स्वीकारत पुढे जात आहेत. जिंकतही आहेत.

संयुक्त किसान मोर्चा या ५०० संघटनांच्या स्मंव्यातील रस्त्यावर उतरलेले शेतकरी-कष्टकरी लढत असताना आपणही या जनआंदोलनाच्या मार्गाने समाजाला पुढे नेण्यात, आजच्या अन्याय्य व विषमताग्रस्त स्थितीत परिवर्तन घडवण्यात सहभागी व्हायलाच हवे. या आंदोलनात आजवर सुमारे २५०जणांनी हौतात्म्य स्वीकारले आहे व तरीही शासकीय हिंसेला हे आंदोलन अहिंसक सत्याग्रहानेच तोंड देत आहे. १०० दिवस पूर्ण केलेल्या या आंदोलनाची नाळ जुळते आहे, ती भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याशीच!

१०० वर्षांपूर्वीचे रौलेट ऍक्टविरोधी असहकार आंदोलन, १९३० साली झालेली दांडी यात्रा आणि मिठाचा सत्याग्रह, तो काळ आणि त्यातून उमटलेला भारतभ्रम प्रतिसाद आजही प्रेरणा देत आहे, मार्ग दाखवत आहे. आज गरज आहे ती मीठ नव्हे तर मिट्टी-माती हाती घेऊन शेती, शेतकरी, अन्नसुरक्षा वाचवण्याची! यासाठी तरुणांनी पुढाकार घेऊन 'मिट्टी बचाओ सत्याग्रह' आयोजिला आहे. या सत्याग्रहातूनच गाव-गल्लीत पोहोचणारे साथीगण हे या देशातील जल, जंगल, जमीन, नैसर्गिक संपदा तशीच आजीविका वाचवण्यासाठी जंग छेडू पहात आहेत. याच मार्गाने आज आघात सोसत असलेली लोकशाही व घटनेची मूल्यवान चौकटही वाचवायची आहे. जाती-धर्म-लिंगभेदातूनही होणारे अत्याचार नाकारायचे तर समतेचा पुकारा जरूरी आहे. आपापल्या स्थानिक क्षेत्रात जसे पुण्यात मुजावर वस्ती- मंगळवार पेठ, पुणे-बंगलोर हायवे-वारजे, रेस-कोर्स, पुणे, मुंबईत मानखुर्द, साठेनगर, जयआंबेनगर घाटकोपर, हेदोशी, मिरज, बोरिस ता. धुळे, गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर, ओरिसा आणि देशातल्या विविध ठिकाणांहून मिट्टी सत्याग्रही मातीने भरलेला कलश घेऊन, बीज रोवत- संवाद साधत आहेत. १२ मार्चपर्यंतच्या जनसंवादाच्या टप्प्यानंतर ३० मार्चला दिल्लीकडे कूच करत दिल्लीला पोहोचतील. ६ एप्रिलला मिट्टी सत्याग्रहाच्या रूपाने तिथे नव्या स्वातंत्र्यलढ्याचे आवाहन करतील. एका लोकजागराचा-लोकसंकल्पाचा हा आविष्कार आहे. सर्वांनी सामील व्हा!

तानाशाही-कार्पोरेटशाही के खिलाफ- हम सब एक है, हम सब है किसान-मजदूर एकता जिंदाबाद! किसान आंदोलन जिंदाबाद!

■ मिट्टी सत्याग्रहासाठी संपर्क ■

सुनीती सु.र. ९४२३५७१७८४ । संजय मं.गो.०९८६९९८४८०३ । napm.maharashtra@gmail.com

टीव्ही मालिका आणि आम्ही बायका

माधुरी तळवलकर

बायकांची भ्रष्ट प्रतिमा
टीव्हीवर विकत
राहणाऱ्यांबद्दल आणि
प्रेक्षक म्हणून ते पाहत
राहण्याबद्दल असलेली
अस्वस्थता व्यक्त करणारा
लेख.

मध्यंतरी काही दिवस टीव्हीवर मालिका दिसत नव्हत्या; त्यासंबंधात एक व्यंगचित्र पाहिलेले आठवते. टीव्हीसमोर एक बाई रंगून जाऊन मालिका पाहत आहे आणि तिचा नवरा फोनवरून कुणाला तरी सांगतोय की, 'हो, मध्ये दोनतीन महिने ती जरा आजारल्यासारखी झाली होती. पण आता हळूहळू तिची तब्येत सुधारतेय.' टीव्हीवरच्या मालिका स्त्रिया फार आवडीने पाहतात, असा एक सार्वत्रिक समज आहे आणि तो काही अंशी खराही आहे.

घरातली कामे करत करत, घर सोडून बाहेर जावे न लागता करमणूक होते हा बायकांच्या दृष्टीने त्यातला मोठा फायदा. दिवसभर कामंधामं करून झाल्यावर संध्याकाळच्या वेळी थोडाफार विरंगुळा मिळाला तर तो सगळ्यांनाच हवा असतो.

हल्ली मात्र ह्या मालिका बघताना मला बऱ्याचदा कानकोंड्यासारखे होते. बहुतेक मालिकांमध्ये 'सासू' ही जमात एकजात दुष्ट दाखवलेली असते. बिचाऱ्या आम्ही सासवा! खरे तर मी, माझ्या मैत्रिणी, नात्यातल्या प्रौढ बायका... आम्हा सगळ्यांनाच सुनेचे कौतुक असते. तिने काही यश मिळवले, एखादी कला येत असेल तिला, तर आम्ही अभिमानाने त्याचा उल्लेख करतो. उदाहरणार्थ, माझी सून रांगोळ्या उत्तम काढते. एकदा माझ्या नातवाचा वाढदिवस होता, तर तिने इतका सुरेख मिकी माऊस काढला होता की, जणू काही पेंटिंगच! मी अर्थातच तिच्या रांगोळ्या व्हॉट्सअपवर आवर्जून माझ्या मैत्रिणींना पाठवते.

परवाच माझी एक मैत्रीण सहज बोलताबोलता म्हणाली, 'माझी सून प्रिया फार अबोल आहे.' मात्र हे वाक्य संपताच, 'तिच्या अंगात कला मात्र पुष्कळ आहेत. पेंटिंग सुरेख काढते...' कायकाय सांगत राहिली. सुनेच्या पश्चातसुद्धा आपल्या तोंडून सुनेची निंदा

तर होत नाही ना, याची आम्ही काळजी घेतो. सुनेचे वागणे आवडत नसले, तर आम्ही ते उगाळत बसत नाही. नाना विषय असतात बोलायला, चर्चा करायला. ती भूक आम्ही भागवून घेतो. आम्हाला कळलेले असते की, जमाना बदलला आहे. घरात सुनेलाही तितकाच हक्क आहे. स्वभाव वेगळे असू शकतात. वेगळ्या संस्कारातून, कुटुंबातून आलेली मुलगी. बहुतेकदा स्वावलंबी. आम्हीही दुचाकीवरून जाऊनयेऊन नोकरी केलेली असते. त्यामुळे एक घरचं मणूस, व्यक्ती म्हणूनच आम्ही आमच्या सुनेकडे पाहत असतो. अधिकार दाखवायला मिळालेली सून म्हणून आम्ही कोणी तिच्याकडे पाहत नाही. मला वाटतं, ज्या बायका आता सासवा आहेत, त्यांच्या सासवांचा घरात बऱ्यापैकी धाक असे. मोठ्यांचा आदर करायचा, असा संस्कार आमच्या घरट्ट झालेला असे. कधी जमवून घेत, कधी समजून घेत संसार केला. आम्ही सासवा झाल्यावर मात्र नवीन पिढीला स्वातंत्र्य द्यायला हवे याची मनात सतत जाणीव असते. शिवाय आताची पिढी तुम्ही स्वातंत्र्य घाल म्हणून वाट पाहत बसणार नाही, याचीही कल्पना असते. त्यामुळे आपली अडचण होऊ नये, करता येईल तेवढी मदत करावी अशीच आमची भूमिका असते.

मी मूळची खेडेगावातली. नोकरी, लग्न या निमित्ताने पुण्यात आले. आमच्या गावातल्या सासवाही समंजस असत. आमच्याशेजारच्या एका सुनेला तिचा नवरा आमच्याबरोबर फिरायला वगैरे पाठवत नसे. तर सासू त्याला रागावून तिला आमच्याकडे पाठवायचीच. भिशीमध्ये सासूसुना दोघी असायच्या. कुठे ट्रिप काढली तर सासू आग्रह करून सुनेला गाणे म्हणायला लावायची. त्यामुळे माहेरी घरातले भाऊ, बहीण, आईवडील असे काही सदस्य असतात, तसेच सासरच्या घरातल्या मुलाचे आईवडील, आणखी

कुणी त्याचे नातेवाईक असणार; असे आमच्या मनावर संस्कार झालेले. माझ्या दोन वहिन्या घरात आल्यावरही घरात प्रेमाचे, खेळीमेळीचे वातावरण असे. अर्थात् काही कुरबुरी चालू असतातच. पण त्या काही फक्त सासूसुनांमध्येच चालत असे नाही. मी आईशी वाद घालायची. कधी आई वैतागून वहिनीला काहीतरी म्हणायची. पण ते तितकेच. सासूसुनांमध्ये काही विशेष वितुष्ट असते ही कल्पनाच टीव्ही पाहायला लागल्यावर आम्हाला नव्याने कळली. अर्थात् व्यक्ती तितक्या प्रकृती. काही ठिकाणी सासुरवास होतही असेल आणि काही ठिकाणी सूनवास होत असल्याचीही उदाहरणे आहेत. पण ते चित्र प्रातिनिधिक म्हणता येणार नाही.

पुण्यामुंबईसारख्या ठिकाणी कितीतरी जणांची मुले परदेशातच

स्थायिक होतात. आणि त्याबद्दल त्यांच्या आईवडलांचीही तक्रार नसते. मुलाचं लग्न झालं की, शक्य असेल तर सरळ त्याला वेगळा संसार थाटून देण्याची पद्धत अलीकडे सुरू झाली आहे. खरं तर यात वयस्क आईबापांचा थोडाफार तोटाच असतो. एक खरे की, सून आल्यावर त्यांच्याही वागण्यावर थोडीफार बंधने येतात व त्यामुळे स्वतंत्र राहिले तर सासूसान्यांनाही बरे पडते. पण मला वाटते की, वयस्क लोकांना स्वातंत्र्यापेक्षा मदतीची, माणसांची गरज जास्त भासत असावी. तरीही 'दूर राहून गोडी राहते' असा विचार करून ते मुलांना वेगळे बिन्हाड करून देतात. एकत्र राहात असले तरी एकमेकांशी समजुतीने राहण्यातच सगळ्यांचे हित आहे, हे लक्षात ठेवून स्नेहसंबंध ठेवले जातात. मुलं सुखात तर आपण सुखात ही

(पान ३५ वरून)

मिला उधर."

पोरीला कडेवर घेऊन, मान वळवून तोंडातून मावा भरल्या पिचकाऱ्या टाकत खूप काहीबाही सांगत होता तो. आजूबाजूच्या पालातल्या लोकांबद्दल, लॉकडाऊनबद्दल, कोरोनाबद्दल, तांब्या-पिताळेची भांडी, मूर्त्या बनवणाऱ्या आपल्या परंपरागत व्यवसायाबद्दल.

सय्यद शेखही मान वळवून गुटख्याची पिचकारी टाकून तोंड रिकामं झालं की मधून मधून काही गोष्टीत भाग घेत आपल्या कामात व्यग्र होता. आणि रुखसाना, रेहानाबाईसुद्धा तल्लीन होत्या तस आगीतून देव साकारण्याच्या कामात साडीचा पदर अंगभर लपेटून.

सारिका, अमरावती

sarikaubale077@gmail.com

आपुलकीचं आवाहन

सस्नेह नमस्कार,

ऑगस्ट २०१९ला साऱ्याजणीनं ३० वर्षं पूर्ण केली. त्यानिमित्तानं आम्ही 'मिळून साऱ्याजणी' ह्या आपल्या मासिकाच्या संदर्भात नवनवीन कल्पना आणि उपक्रम यांच्या योजना आखल्या.

आपल्या भोवतीच्या मुख्य प्रवाहाकडे, त्यातल्या गलबल्याकडे बघताना, आपला स्वर वेगळा आहे हे लक्षात येतंच आणि तो जपण्याचीही गरज भासते. ऐकणं, बघणं, वाचणं, बोलणं यांच्या बहुतेक पातळ्यांवर इतका दिखावा, पोकळपणा, उथळपणा जाणवतो की, तिथे थांबावंसं वाटत नाही. पण असं निरीक्षण फक्त नोंदवून काय होणार? या जाणिवेतूनच 'साऱ्याजणी' आपली भूमिका, आपला ध्यास, घट्टपणे जपण्याचा प्रयत्न करते आहे. त्यासाठी नवनवीन वाटा शोधण्याचा प्रयत्न करते आहे.

वाचकांनी स्वतःशी आणि परस्परांशी संवाद करावा यासाठी नवीन काही करू इच्छिते आहे.

विचार, संवेदनशीलता, सामाजिक न्याय, माणुसकी, समता या साऱ्यांचं अस्तर असणारं, विचार करायला लावणारं आणि तरी वाचनीय असं साहित्य सातत्यानं देता येईल, अशी आमची धडपड आहे. या सगळ्यासाठी साऱ्याजणीविषयी आस्था बाळगणाऱ्या तुमच्यासारख्या सर्वांची साथसोबत अतिशय आवश्यक वाटते. आपल्या परस्परांबद्दलच्या आपलेपणातून, म्हणूनच हे आवाहन करत आहोत की, 'साऱ्याजणी'च्या विकासासाठी, आहे ते सांभाळत, नाविऱ्याची भर घालण्यासाठी, तुम्ही जमेल तेवढा आर्थिक हातभार लावावा.

तुम्हा-आम्हामधल्या नात्यामुळेच या हातभाराला 'अनुबंध निधी' असं नाव दिलं आहे. आता विघाटाईच्या निधनानंतर आणि कोरोना महामारीच्या संकटात तर आपल्या भरीव आर्थिक सहकार्याची अधिकच गरज आहे. ऐच्छिक प्रतिसादाची वाट पाहत आहोत.

धन्यवाद,
गीताली वि.मं

भारतीय मानसिकता आहे. त्यामुळे आमच्यासारख्या बायकांच्या पाहण्यात, ऐकण्यात न आलेल्या स्त्रिया टीव्हीवर पाहिल्यावर काहीतरी खोटेखोटे पाहात असल्यासारखे वाटते आणि चिडचिड होते.

‘जीव झाला वेडापिसा’ मधली सून स्वतंत्र बाण्याची, शिक्षणाची आत्यंतिक आवड असलेली. उच्चशिक्षित म्हणावी अशी. लाघवी. मात्र लग्न झाल्यापासून तिच्या सासूचा एकच रोल : सुनेला मनसोक्त छळणे. तिच्याबद्दल गैरसमज पसरवणे. मुलाचा आणि सुनेचा संसार मोडण्यासाठी कटकारस्थाने करणे. आता तर कहर म्हणजे सासू सुनेला सांगते की, या घरात एक घाससुद्धा खायचा नाही. आणि त्याहीपेक्षा कहर म्हणजे ही सून त्याप्रमाणे तीनचार दिवस काहीही न खाता उपास काढते, आजारी पडते आणि सासूने मला असे सांगितलेय असेही कुणाला सांगत नाही. आता यावर कोण विश्वास ठेवणार ?

इकडे ही परिस्थिती तर ‘आई कुठे काय करते?’ मालिकेमधली सासू सुशील, कष्टाळू सुनेला रात्रंदिवस टोमणे मारते; चारचौघात तिचा अपमान करते; तिला अडचणीत आणते... आणि तरीही ही सालस सून हसतमुखाने सासूचा छळ सहन करते. म्हणजे जी बाई जास्त छळ सहन करते, ती चांगली; अशी प्रतिमा तयार करायचीय का टीव्हीवाल्यांना? बरं, त्यात पुन्हा छळ करते कोण? बायकाच बायकांना त्रास देताना दाखवले जाते. म्हणजे मग पुन्हा हेच म्हणणार, ‘स्त्री हीच स्त्रीची शत्रू असते.’ अशा वेळी अगदी कळवळून सांगावंसं वाटतं की, अहो, आम्ही नाही असं वागत. आम्ही बायका तर स्नेहभावानंच वागतो एकमेकींशी!

मालिकेत दाखवले जाणारे पुरुष बिचारे अगदी सरळ मनाचे असतात. ते काहीच करीत नाहीत. फक्त जातायेता बायकोची टिंगलटवाळी तेवढी करतात! ‘ऑलमोस्ट सुफळ संपूर्ण’ मालिकेतल्या

सासूला मोठाली नातवंडं आहेत; पण अजूनही तिचा नवरा तिला मूर्खात काढतो, तिच्या अंगावर खेकसतो. जणू बायकांशी असेच वागायचे असते! आणखी एक गोष्ट लक्षात आली. विवाहित, कुटुंबवत्सल पुरुषावर प्रेम करणारी स्त्री मात्र नेहमी विनापाश, त्याच्यापेक्षा वयाने पुष्कळच लहान अशी असते. खरे तर समवयस्क पती सहजच कुणालाही आवडतो. पूर्वी जरठ नवऱ्याशी लहान मुलींचे लग्न लावता कामा नये म्हणून सामाजिक चळवळी झाल्या आपल्या महाराष्ट्रात; पण टीव्हीवाल्यांना या सामाजिक सुधारणा बहुधा मान्य नसाव्यात. त्यामुळेच ‘तुला पाहते रे’ सारख्या मालिका तयार होतात.

मालिकेमध्ये एखाद्या बाईचे आणि पुरुषाचे विवाहबाह्य संबंध असतील तर त्यास सर्वस्वी स्त्री हीच जबाबदार असते, असे हर प्रकारे दाखवले जाते. पुरुष बिचारा भोळा सांब! त्याचे खरे तर कुटुंबावर फार म्हणजे फारच प्रेम असते! त्यामुळे तो कुटुंबाला तर सोडू शकत नाही. ‘आई कुठे काय करते?’ मालिकेतला पती दोन्ही डगरींवर हात ठेवून असतो. दोघींशीही प्रतारणा. प्रेयसीला त्याचा दुटप्पीपणा सहन होत नाही. दिसताना मात्र असे दिसते की, हा बिचारा सरळ आहे; पण तीच त्याला नादी लावते. म्हणजे सासू जशी ‘वाईट्ट’ करून टाकली आहे, तशी प्रेयसीही खलनायिका करून टाकतात. त्यांचे जे काही प्रेमसंबंध जुळले, वाढले ते एकतर्फी प्रेमातून वाढले का? पुरुषाचा त्यात काहीच सहभाग, जबाबदारी नाही? चित्र असे दाखवले जाते की, हीच त्याचा संसार मोडतेय. म्हणजे पुन्हा इथे ‘स्त्री हीच स्त्रीची शत्रू’ होते आणि पुरुष नामानिराळा राहतो.

बहुतेक मालिकांमधली बाई एक तर अफाट त्यागमूर्ती, सोशिक, भोळीभाबडी असते; नाहीतर दुसऱ्यांचे संसार मोडणारी, कळलावी, दुष्ट

असते. ती सर्वसामान्य ‘माणूस’ कधीच नसते. बुद्धिमान, प्रगल्भ तर नसतेच नसते. तिच्या हातात कधीही पुस्तक, वृत्तपत्र दिसत नाही. वास्तविक वाचनच काय, सध्या बायका वृत्तपत्रांमध्ये, मासिकांमध्ये अनेक प्रकारचे अभ्यासपूर्ण लेखन करीत आहेत. त्या संपादक, प्रकाशक आहेत. पण अशा विचारी, अभ्यासू स्त्रियांचा टीव्हीवाल्यांना पत्ताच नाही. त्यांच्या स्त्रिया एक तर स्वैपाकघरात ओट्यापाशी असतात किंवा बेडरूममध्ये उशांचे अग्रे बदलणे, कपड्यांच्या घड्या घालणे... अशी कंटाळावणी कामे करीत असतात. हॉलमध्ये त्या आल्याच तर उभ्याउभ्या चहाफाराळ द्यायला येतात. महाराष्ट्रातील स्त्रिया इतक्या मागास राहिलेल्या नाहीत याला आता अनेक वर्षे लोटली. आम्ही तर बुवा, बऱ्याचदा हॉलच्या खुर्च्यावर ऐसपैस बसून, पेपर पसरून निवांत वाचत बसलेलो असतो! बेडरूममध्ये पुस्तक वाचण्यात दंग असतो!

एका प्रसंगात ‘आई कुठे काय करते?’ मधली प्रेयसी प्रियकराच्या पत्नीला म्हणते, ‘लॉकडाऊनमुळे ऑफिस बंद आहे. तर मी आता तुझ्याच घरी राहीन. दोन दिवस तुझा नवरा आणि तुझी बेडरूम माझी.’ हे इतके उघडउघड बोलणे ऐकून घरातले सर्व सदस्य... म्हणजे त्या गृहिणीची तीन मुलं, नवरा, सासूसासरे सगळे दचकतात. पण ही सतीसावित्री म्हणते, ‘अगं, तू कायमचीच राहायला ये ना आमच्याकडे.’ काय संबंध? असं कुणी बोलेल का? पण ही ‘चांगली स्त्री’ दाखवायचीय ना? मग ती अशीच बावळटासारखी दाखवायची. हुशार, नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया सगळ्या दुष्ट!

अशीच बावळट इत्यादी स्त्री ‘अगंबाई, सासूबाई’मध्ये आहे. ही पन्नाशीची स्त्री! म्हणजे काही फार जुन्या जमान्यातली नव्हे. नवऱ्याच्या माघारी मुलाला हिंमतीने लहानाचे मोठे

केले. शिक्षण दिले त्याला. घर सावरले. म्हणजे खरे तर ती किती कर्तृत्ववान असणार! पण छे, छे भलतेच काय... स्त्री कर्तृत्ववान कशी दाखवायची? ... आणि तीही सुस्वभावी? कसे शक्य आहे? ही अगदी भोळीभाबडी आहे. सुशिक्षित, शहरी आसावरी बाईकला फटफटी म्हणते. सुनेच्या मागे तिच्या गाडीवर बसलेली असताना ट्रॅफिक पोलीस दिसला तर 'अंगबाई, पोलीस...' असे म्हणून तिच्याआड दडते. सुरुवातीला वाटले, जरा वेगळा विषय घेतायत. मध्यमवयीन स्त्रीलासुद्धा दुसऱ्यांदा लग्न करावेसे वाटते. संसारातली कर्तव्ये ती चुकवत नाही; पण तिलासुद्धा कुणाच्या तरी साथीची गरज असते असा विचार या मालिकेतून मांडला जाईल. पण कसचे काय, त्यातून उगाच प्रगल्भता वगैरे आली असती मालिकेमध्ये; त्यामुळे तो विचार पुढे बदलला असणार आणि आता वेडाच्या थराला पोचलेले तिचे पुत्रप्रेम आणि त्या बबड्याचेही विकृतीच्या थराला पोचलेले वागणे वाढतच चालले आहे. एकीकडे ती सूनूवर खूप प्रेम असल्याचे म्हणते; पण तिचा कधीही विचार करित नाही. विसंगतीने भरलेली ही मालिका अनेक चांगल्या शक्यतांची वाट लावते.

मालिकेमध्ये काही बऱ्यावाईट घटना, बऱ्यावाईट स्वभावाची माणसे असणारच. पण एखाद्या बाईचा दुष्टपणा, सुनेचा केलेला छळ किंवा एखाद्याचे विकृत वागणे हेच मालिकेचे कथानक असेल तर? फक्त तेवढेच वेगवेगळ्या प्रकारे त्या मालिकेत दाखवले जात असेल तर? नव्याने सुरू झालेली मालिका 'फुलाला सुगंध मातीचा' ही मालिकाही याच माळेतली. सासू सारखी करवादल्यासारखी सगळ्यांवर ओरडत असते. घरादारावर फक्त आपलीच हुकुमत चालली पाहिजे असा तिचा अड्डाहास. पुरुषमंडळी नेहमीप्रमाणे सगळी बिचारी सालस! ह्या लोकांना

मालिकेसाठी चांगली कथानके मिळत नाहीत का? जसे हल्ली चांगले विनोद करता येत नसल्याने कुरूप बायका, साडी नेसलेले पुरुष असे काहीतरी सवंग दाखवून हशे मिळवले जातात; तसेच चांगले, प्रगल्भ कथानक नसल्याने असे काहीतरी हीन अभिरुचीचे दाखवले जाते का? 'सहकुटुंब सहपरिवार' मालिकेतही एक भयंकर आक्रमक, दुष्ट बाई सतत सगळ्यांना वेठीस धरते. दुसऱ्या एका बाईला छळ छळ छळते.

'माझ्या नवऱ्याची बायको' या मालिकेबद्दल तर बोलायलाच नको. हा एका दहा वर्षांच्या मुलाचा बाप तिघीतिघी तरुणींना प्रेमात पाडतो आहे. बायका सगळ्या बहुतेक वेळा मड्ड, हळव्या, काही पाचपोच नसलेल्या. 'डॉ. डॉन' मधली श्वेता शिंदे गुणी अभिनेत्री. ती या मालिकेत नुसती डॉक्टरच नव्हे तर डीन आहे. एक गुन्हेगार भाई तिच्या प्रेमात आहे. रस्त्यावरचे रोड रोमिओ जसे एखाद्या मुलीला सतत पाठलाग करून नको करून सोडतात, तसे हा तिच्याशी वागत असतो आणि त्यास तिच्या डॉक्टर आईचीही साथ आहे. डॉक्टर असली म्हणून काय झालं? बाईच ना ती? त्यामुळे तिचा जराही मान, आदर न ठेवता हा तिला डिवचतो, मनमानी करत राहतो. आणि अशा वेळी ही उच्चशिक्षित डॉक्टर फक्त चिडून किंचाळते. आणि नंतर लाजून गोड हसते. आता असं दाखवल्यावर कोणीही पुरुष, कोणत्याही स्त्रीवर प्रेम लादू शकतो असे कुणाला वाटल्यास नवल नाही. आम्ही ज्या डॉक्टर स्त्रिया पाहतो, त्या अतिशय ठाम आणि शांत आवाजात आपले म्हणणे सांगतात. लोकांना कसे हाताळायचे याचे उत्तम ज्ञान असलेल्या बुद्धिमान डॉक्टर्स आम्ही नेहमीच पाहात असतो. असो.

तर असा हा सगळा टीव्ही मालिकांचा आनंदीआनंद! कुणी म्हणेल, इतक्या तुमच्या तकरी आहेत तर

बघताच कशाला त्या मालिका? कुणी कशाला? स्वतः स्मिता तळवलकर एका मुलाखतीत म्हणाल्या होत्या, रिमोटचे बटन तुमच्या हातात असते. बघू नका. याचाच दुसरा अर्थ, आम्ही अशाच मालिका दाखवणार. बघायचे तर बघा नाहीतर बसा तसेच. पण आमचे म्हणणे असे की, आम्हाला चांगल्या कलाकृती पहायला का मिळू नयेत? तोही आमचा हक्क नाही का? उत्तम अभिनेते, पैसा सगळे उपलब्ध असताना थोडे कष्ट घेऊन जरा दर्जेदार मालिका तयार का केली जात नाही? शिवाय घरोघरी मोठ्या प्रमाणावर दाखवल्या जाणाऱ्या मालिकांमध्ये स्त्री-पुरुषांच्या प्रतिमा कशा दाखवल्या जाव्यात, याची काही जबाबदारी दिग्दर्शक, निर्माते यांच्यावर आहे की नाही? सकस काही पाहायला मिळावे, अशी इच्छा असणाऱ्यांचे काय?

एकंदरीत 'नवरी मिळे नवऱ्याला', 'हम बने तुम बने', 'सावित्रीज्योती', काही ऐतिहासिक मालिका सोडल्यास बाकी सगळी निराशाजनक, अन्यायकारक स्थिती दिसते आहे. वस्तुतः मराठी साहित्य, मराठी नाटके यांची समृद्ध परंपरा आपल्याला लाभलेली आहे. त्यातून कितीतरी कथानके घेऊन त्यावर उत्तम मालिका बनू शकतील. पण गांभीर्यपूर्वक काही प्रयत्न करायचेच नाहीत, सवंग लोकप्रियता मिळवायची एवढाच हेतू समोर असलेल्या या लोकांमुळे खरोखर टीव्हीच्या पडद्यावर फार लाजिरवाणी अवस्था दिसते आहे. मनातली अस्वस्थता कुठेतरी व्यक्त करावी असे वाटले आणि त्यासाठी 'मिळून साऱ्याजणी'चे व्यासपीठच योग्य वाटले म्हणून हा लेखप्रपंच!

माधुरी तळवलकर, पुणे
panbhami6300@gmail.com

●●●

गेंड्याची कातडी

सतीश देशमुख

बायकांची भ्रष्ट प्रतिमा
टीव्हीवर विकत
राहणाऱ्यांबद्दल आणि
प्रेक्षक म्हणून ते पाहत
राहण्याबद्दल असलेली
अस्वस्थता व्यक्त करणारा
लेख.

देशात साडे चार लाखांच्यावर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होऊनही, एरवी सोशल मीडियावर सक्रिय असलेल्या मोदींनी आजपर्यंत एकही ट्विट केले नाही व ठोस उपाययोजना केल्या नाहीत. फक्त वांझ आणि कोरड्या घोषणा केल्या. ह्या असंवेदनशीलतेसाठी त्यांना गेंड्याची प्रतिकृती बहाल करण्यात आली, त्याचा सोबत फोटो जोडला आहे.

केंद्रीय गृह मंत्रालयांतर्गत असलेल्या राष्ट्रीय गुन्हे अन्वेषण ब्यूरोने (National Crime Records Bureau) सन २०१६ पासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची माहिती संकलित करणे थांबविले आहे आणि २० वर्षांपासून चालू असलेली ही प्रथा मोडली आहे. हा संपूर्ण देशासाठी झालेल्या अपघाती मृत्यू आणि आत्महत्या च्या (एडीएसआय) वार्षिक अहवालाचा एक भाग होता. संसदेमध्ये केंद्रीय कृषिमंत्र्यांनीही एका प्रश्नाला उत्तर देताना राज्यसभेत आपल्या लेखी उत्तरात याची पुष्टी दिली होती.

जर माहितीच संकलित केली नाही तर त्याचे विश्लेषण व कृती कार्यक्रम कसा ठरवणार? सांख्यिकीय डेटा रेकॉर्डिंगमध्ये राजकीय सत्ताधारी पक्षाचा हस्तक्षेप हा एक गंभीर गुन्हा आहे.

त्याबद्दल मी पंतप्रधान, गृहमंत्री, कृषीमंत्री व एन. सी. आर. बी. ह्यांना पत्र लिहून कळविले आहे. (Letter reference No. FOI/०३७/२०१९ उर्शीशव १७/०९/१९). खाली माहितीस्तव जोडले आहे. ह्या पत्राची प्रत आपल्या मुख्यमंत्र्यांना दिली नाही. कारण ते बिचारे पक्षांतर मिशनमध्ये व जागा वाटप रणनीतीमध्ये व्यग्र आहेत. त्यांना कशाला डिस्टर्ब?

ग्रामीण अर्थव्यवस्था व शेतकऱ्याची खालावलेली भीषण परिस्थिती ही लपलेल्या प्रचंड हिमनगाप्रमाणे आहे. आत्महत्यांची आकडेवारी फक्त त्याचे दिसणारे टोक आहे. भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था आपत्तीच्या परिस्थितीला

सामोरे जात आहे. औद्योगिक किंवा आर्थिक विकासाच्या जीडीपीसारखे त्याचे स्पष्ट निर्देशक नाही.

हा नावडता व त्यांच्या दृष्टीने गैरसोईचा असलेला डेटा लपवून सरकार स्वतःची दिवाळखोरी करीत आहे आणि लोकांच्या मनात संशयास्पद वातावरण निर्माण करीत आहे. ह्यावरून असे स्पष्ट जाणवते की, सरकारला ह्याचे नगण्य महत्त्व व कमी प्राधान्यक्रम आहे.

तीन भाकरी ऐवजी एक भाकरी मोडून उपाशी पोटी झोपणारा शेतकरी, दवाखान्यात उपचाराचा खर्च परवडत नाही म्हणून अंगावर वेदना सहन करून जगणारी माऊली, नैराश्याने ग्रासलेला बेरोजगार मुलगा, हुशार असूनही परिस्थितीमुळे अर्धवट शिक्षण सोडून शेतकाम करणारी मुलगी अशी विदारक स्थिती आहे. त्यांना स्वप्न पाहण्याचेही त्राण राहिलेले नाही. सण कधी येतात कधी जातात कळतही नाही. ही आकडेवारी तुमच्या जी.डी.पी.च्या मॅथेमॅटीक्समध्ये येत नसल्यामुळे सत्य कळणार नाही.

सन २०१५च्या एनसीआरबीच्या जुन्या आकडेवारीनुसार भारतात ३,२९,४२८ पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या होत्या. आत्तापर्यंत ही आकडेवारी ४.५ लाखांच्या पुढे गेली असेल. महाराष्ट्र तर आत्महत्यांच्या आकडेवारीमध्ये देशात नंबर वन आहे. ह्या दुर्दशेला प्रामुख्याने खालील मुद्दे कारणीभूत आहेत :

२०१४च्या निवडणूक जाहीरनाम्यात आश्वासन देऊनही शेतमालाला दीड पट हमी भाव न देता अन्नदात्याचा विश्वासघात केला.

गोवंश हत्या बंदी कायद्यामुळे हिंदुत्वाचे राजकारण; पण शेतकऱ्यांचे मरण ओढवले. ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेला दुग्ध व्यवसाय कोलमडला व शेतकऱ्यांचे दैनंदिन नियमित उत्पादन स्रोत बंद झाले. सिंचन प्रकल्प गेली ५ वर्षे ठप्प

असल्यामुळे शासन निर्मित दुष्काळाचा सामना करावा लागला.

ऐतिहासिक स्मार्ट भामटेगिरी ठरलेल्या प्रलंबित कर्ज माफी योजनेमुळे गेली तीन वर्षे पेरणीसाठी कर्जही उपलब्ध झाले नाही, उलट शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर ३५८० कोटी रुपयांच्या व्याजाचा अतिरिक्त बोजा पडला आहे.

इतर कृषिद्रोही धोरणे (जसे शेतमालाची अनावश्यक आयात, थकलेली दूध-कांदा अनुदाने, तूर-हरभऱ्याचे चुकारे, विमा घाटाळे वगैरे). अन्न व कृषी प्रक्रिया उद्योगामध्ये शून्य गुंतवणूक माझ्या पत्राद्वारे त्यांना मी खालील मागण्या केल्या आहेत :

१) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या डेटा संकलित करणे पुन्हा सुरु करा.

२) वर्ष २०१६, २०१७, २०१८ आणि २०१९ साठीचा डेटा पण संकलित करण्याची व्यवस्था करा.

३) शेतकरी व शेतमजुरांसाठी (जमीनधारक नसून शेतात काम करणारे) स्वतंत्र श्रेणी असेल.

४) डेटाचे विश्लेषण करण्यासाठी,

संकल्पना : सतीश देशमुख पुणे
9881495518

भारतात 4.5 लाखापेक्षा जास्त शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यातरी त्याबद्दल एकही ट्विट व उपाययोजना न केल्याबद्दल असंवेदनशील मोदींना गंड्याची प्रतिकृती बहाल करण्यात आली.

आत्महत्या टाळण्यासाठी सुधारात्मक आणि प्रतिबंधात्मक कृती सुचवा आणि एका ठरावीक मुदतीत उपाययोजनांची अंमलबजावणी करा.

५) शेतकरी व शेतमजुरांच्या आत्महत्येसाठी एकसारखे राष्ट्रीय आपत्ती धोरण जाहीर करणे आणि त्यांना किमान

५ लाख रुपयांची आर्थिक मदत देणे. बघूया केंद्राचे काय उत्तर येते ते.

सतीश देशमुख, पुणे
deshmukhsk29@gmail.com

...

'भरारी' ग्रामीण महिला बचत गट राज्यस्तरीय स्पर्धा

स्पर्धेत भाग घेण्याची अंतिम तारीख ३० एप्रिल २०२१

या स्पर्धेच्या आयोजनामध्ये व महिला सक्षमीकरणाच्या पुढील वाटचालीत आता फोरम ऑफ इंटरलेक्च्युअल्स आणि मिळून साऱ्याजणी मासिकाबरोबर बचत गट चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवणारी चैतन्य संस्था आणि आठ हजाराहून जास्त स्वयंसहाय्य गटातील लाखाहून अधिक महिलांबरोबर जोडलेला सारथी ग्रामीण महिला स्वयंसिद्ध संघ सहभागी झाले आहेत. या चारही संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

केलेल्या 'भरारी ग्रामीण महिला बचत गट राज्यस्तरीय स्पर्धेत' आता एकूण ७०,००० रुपयांची भरघोस बक्षिसं, प्रशिक्षणांची मालिका, निवडक यशोगाथांना 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकात प्रसिद्धी आणि बरंच काही...
टीप : पूर्वी फॉर्म भरून पाठवलेल्या स्पर्धकांनी (त्यात काही बदल नसल्यास) पुन्हा फॉर्म भरण्याची गरज नाही. याची कृपया नोंद घ्यावी.

: अधिक माहितीसाठी संपर्क :

सतीश देशमुख, अध्यक्ष, फोरम ऑफ इंटरलेक्च्युअल्स (मो. : ९८८९४९५५९८)

गीताली वि. मं., संपादक, मिळून साऱ्याजणी (मो. ९८२२७४६६६३)

सुनील तिखे, समन्वयक, चैतन्य संस्था, भरारी स्पर्धा (मो. ९९२२३०९८८९)

कौसल्या धिगळे, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, सारथी ग्रामीण महिला स्वयंसिद्ध संघ (मो. ०२३९५ - २२६५९३)

(पान ४० वरून)
बापाचा हात सोडवत नाही.
एकदा वडील अचानक बस स्टँडला
भेटले होते. मी मित्राला सोडवायला
गेलो होतो. आणि वडील त्यांचे काम
आटोपून संध्याकाळच्या बसने गावी
निघाले होते. बस स्टँडच्या पायऱ्यांवर
अचानक आमची भेट झाली. तेव्हा

वडिलांनी मला पन्नास रुपये खर्चायला
दिले होते. ती रक्कमही त्यावेळी बरीच
मोठी होती. आता मनात विचार येतो,
त्यावेळी वडिलांच्या खिशात नेमके किती
रुपये असतील? मला माहीत आहे,
कदाचित त्यांनी भाड्यासाठी वीस-तीस
रुपये स्वतःकडे ठेवून उरलेले सगळे पैसे
मला दिले असतील.

वडिलांनी स्वतःकडे कधीच काही
राखून ठेवले नाही. तरीही ते कधीही
रिक्त झाले नाहीत.

माझा बाप भरलेला आणि भारलेला
माणूस होता.

अरुण सीताराम तीनगोटे, औरंगाबाद
aruntingote@gmail.com

●●●

पुरोगामी

कविता

जाती-पातीच्या धर्मा-धर्माच्या
प्रतिकात्मक गोष्टीत ते रमू लागले
हा आपला, हा त्यांचा म्हणत...
सोयीनुसार भिंती बनवत...
मुलामुलींना समतेचे धडे देऊ लागले
महामानवांचे विचार पुस्तकात ठेवून
ते पुरोगामी म्हणून मिरवू लागले...

कधी नाही बडवली भाकरी
कधी नाही उचललं जेवलेलं ताट
ते स्त्री प्रश्नावर ओरडून ओरडून
मुद्दे मांडू लागले...
घरातल्या बाईचं म्हणणं खोडत...
स्वतःचा मुद्दा रेटण्यासाठी
अधिकाराने, हक्काने प्रसंगी...
मारझोड करू लागले
प्रसुती वेदना सोसल्या तिने

संगोपन, संस्काराची जबाबदारी
पेलली तिने...
मालकीहक्क सांगून,
स्वतःचे नाव लावू लागले...
ते पुरोगामी म्हणून मिरवू लागले

कितीही शिकलेल्या त्या
जगत् जननीला दुय्यम लेखू लागले...
घर सांभाळण्याच्या नावाखाली
मानसिक, भावनिक छळ मांडू लागले
कपडे, मित्र-मैत्रिणींवरून तिला
टोचून बोलू लागले...
तिचे रक्षक, तिला संभाळणारे म्हणून
वृथा अभिमान बाळगू लागले
हातात संविधान घेऊन, डोक्यातला
मनु विचार राबवू लागले
ते पुरोगामी म्हणून मिरवू लागले

मोठ्या पदावर असलेले काही...
खूप खूप शिकलेले काही
समोर येणाऱ्याला उपदेश करू लागले
उक्ती प्रमाणे कृती न करता
स्वतः अजिबात न बदलता
दुसऱ्यात पंचशील शोधू लागले...
राजकारण, समाजकारणात
लोकशाहीची व्याख्या सांगत सांगत
ज्योतिसावित्री, बुद्ध आणि
बरेच काही शिकवू लागले
ते पुरोगामी म्हणून मिरवू लागले...

सोनिया कस्तुरे

मिळून साऱ्याजणी,
सांगली जिल्हा प्रतिनिधी

'साऱ्याजणी'च्या कलाकार मित्राची अकाली एक्झिट!

मेहबूब म्हणजे शांत, साधा सन्मार्गी, संवेदनशील माणूस!! मस्तमौला
जगणारा कलाकार माणूस ! त्याचा सामाजिक प्रश्नांचा चांगला अभ्यास होता
त्यामुळे कथेचा आशय समृद्ध करणारी चित्र रेखाटनं ही त्याची खासियत
होती. शांतपणे लांबवर पहात तो बोलत रहायचा ते फक्त चित्राविषयी...
नावासारखाच मेहबूब होता!
'मिळून साऱ्याजणी' साठी काढलेल्या चित्रातून मेहबूब कायम लक्षात राहिल-
मनात राहिल. मेहबूबला 'साऱ्याजणी'चा प्यारभरा अलविदा!

(पान ११ वरून)

कथा वाचून संपली की लख्ख प्रकाश दिसल्यासारखं मन भरून जातं. ते वाक्य माझ्या मनात छापलं गेलंय जणू कथेच्या मोकळ्या अवकाशानं वाचकाला रसरशीत अनुभवाचा प्रकाश दिसला पाहिजे, अशी कथा लिहिण्यासाठी जीवाचं रान करण्याची प्रेरणा त्या वाक्यानं दिलीत सर तुम्ही. तर ती कथा वाचून म्हणालात, 'दीपावली'ला पाठव. बस! आणि नेहमीसारखा केसावरून हात फिरवलात. तुमचं बोलणं संपलं की बरेचदा तुम्ही हातानं केस सारखे करायचात. सुरुवातीला मी तुमचा फार वेळ घेतेय की काय असा संकोच वाटायचा; पण तुम्ही सुरु असलेल्या विषयावर बऱ्याच बाजूंनी तुमचा विचार सांगत असायचात, मग एकदम थांबून केसावरून हात फिरवायचात. हळूहळू कळलं, केसावरून हात म्हणजे पूर्णविराम. नंतर काही दिवसांनी एका कार्यक्रमात तुमच्या शेजारी बसलेल्यांना तुम्ही माझ्या कथेविषयी बोलताना मागून ऐकलं आणि भरून पावले.

'रामोजी फिल्म सिटी'विषयी कव्हरस्टोरी लिहायला मला सांगितलं. मी चार दिवस तिथं घालवून, भारावून जाऊन त्याविषयी लिहून तुम्हाला दाखवायला आले होते. आपण काहीतरी अद्भुत बघितलं आणि अद्भुत लिहून वाचकांना त्याची सफर घडवतोय अशा आत्मविश्वासात. तुम्ही पहिल्याच अर्ख्ख्या पानावर लाल पेननं काट मारलीत. विचारलं, "पुढचं पान असंच आहे की वाचू?" मी कागद परत मागितले, पुन्हा सगळं नव्यानं लिहून काढलं, तटस्थ नजरेनं. भावूक लेखन करण्याचा सोस त्या क्षणी गळून पडला.

किती आठवणी. पहिलीत शाळेत गेलेल्याला दहावीच्या 'सेंड ऑफ'च्या वेळेस जशी आठवणीची गर्दी दाटते तशा उसळताहेत आठवणी.

आता शेवटची बहुमोल आठवण. दोन

वर्षापूर्वी माझ्या नव्या कथासंग्रहाच्या निमित्तानं माझ्या २० वर्षांच्या लेखन काळातल्या सुहृदांना मी घरी बोलावलं होतं. दत्तजयंतीचा पूर्ण चंद्र आकाशात होता आणि गच्चीवर सगळे स्नेही. कार्यक्रम फक्त अनौपचारिक गप्पा. 'दूरचे डोंगर' हा ताजा ताजा कथासंग्रह मी सगळ्यांना भेट दिला. दुसऱ्या सकाळी फोन बघितला तर पहाटे पहाटे पाठवलेला तुमचा व्हॉट्स अप. 'रात्री तुझी पहिली जंतर मंतर कथा वाचली.' पुढं त्या कथेचं कौतुक करून एक वाक्य लिहिलं होतं, 'तू आमच्याकडे पाठवलेली ती पहिली कथा आणि ही. केवढी समजूत आहे यात. नीलिमा हॅज मॅच्युअर्ड अ लॉट. त्या कथेचा सीक्रेल लिही आता. प्रिया निवेदक असेल, तिच्या नजरेतून बघायचा प्रयत्न कर. शुभेच्छा!'

किती नशीबवान मी! लेखनाच्या सुरुवातीपासून गेली वीस वर्षं माझं वाचून सल्ला देणारा तुमच्यासारखा हाडाचा संपादक भेटला मला. संपादक

बघता बघता स्नेही बनत गेला, तरी संपादक या नात्यानं सूचना देणं न सोडलेला. वैचारिक वेगळ्या भूमिकांचा ही तुम्ही स्वीकार आणि आदर केलात. मी वयानं, अनुभवानं वाढलेय, जगाचा अनुभव घेऊन समृद्ध झालेय, हे मान्य करून माझ्या मतांना कमी नाही लेखलं.

बहुतेक वेळा सुरुवातीला आदर वाटणाऱ्या मोठ्या माणसांचे मातीचे पाय बघून तो आदरभाव नाहीसा होतो. तुम्ही अपवाद. आजपर्यंत तुमच्या विषयीच्या सगळ्या भावना तशाच्या तशा आहेत. दुसऱ्याला हात देऊन वर उचलण्याला फार फार मोठं मन लागतं. आता कुठं तेवढं मला कळायला लागलंय.

मला भेटून अंधाऱ्या बोगद्यापुढचा प्रकाश बघायची नजर दिलीत सर, खूप खूप धन्यवाद सर त्यासाठी.

नीलिमा बोरवणकर, पुणे

borwankar.neelima@gmail.com

आम्ही एकत्र, आमची एकजूट

सामाजिक परिवर्तनासाठी या सान्यांची भूमिका एकच आहे.
म्हणून आम्ही एकत्र आहोत हातात हात घालून

अक्षरस्पर्श ग्रंथालय : ०२०-२५४२४९१५,

नारी समता मंच : ०२०-२४४७३११६,

साथ-साथ विवाह अभ्यास मंडळ : ९४२२०८९२९,

सखी साऱ्याजणी (सखी मंडळाचं नवं नाव) : ०२०-२४५३८७६३,

आणि मिळून साऱ्याजणी : ७४४७४४९६६४

अशा आमच्या पाच संस्था/संघटना म्हणजे एका मनगटातून उगवलेली पाच बोटं. आणि त्याला फुटलेलं सहावं बोट म्हणजे,

पुरुष उवाच - ०२०-२५६५२३२४.

अमेरिकेत मराठी स्त्रियांसाठी हेल्पलाईन - मैत्रिण

अमेरिकेत कुणी मराठी स्त्री अडचणीत असेल तर ती मदत मागू शकते.

तेथील संपर्क :

सुनीता धुमाळे २०३ ६९५ ९९५१ (हा नंबर टोल फ्री नाही)

श्रीकांत मोघे : प्रसन्नतेचा दरवळ

नीता मुरलीधर भिसे

श्रीकांतकाका सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजमधील वडिलांचा मित्र!

श्रीकांतकाकाच्या अनेक आठवणी वडील सांगत. त्याने कॉलेजमध्ये बसवलेली नाटकं, धमाल मस्ती. मित्रमंडळी एकमेकांना पार्टनर म्हणत! सगळे मित्र पुलंघे चाहते. त्यांच्या साहित्याची पारायणं अन् गाण्यांच्या मैफली! वडिलांच्या सुरवातीच्या सदाशिव पेठेतल्या दीड खोलीच्या घरात श्रीकांतकाका पितळेच्या तांब्यावर ताल धरून. 'ओ दुनिया के रखवाले...' आळवून म्हणायचा हे तर कायमच ऐकलंय आणि आईवडलांचा त्या दोस्तांचा हेवाही वाटलाय! सगळ्यांचाच तो संघर्षाचा काळ. त्यात काका आणि त्याची नाटकं, गाणी, गप्पा प्राजक्ताचाच सडा ठरत असावा !

नाटक सिनेमांतून दिसणारा हिरो काका आमचा कौतुकाचा विषय! 'आपला' काका यात आहे म्हणून मुद्दाम जाऊन पाहायचं! गणेशोत्सवात पटांगणावर पाहिलेला प्रपंच असो की थिएटरात पाहिलेले बाकीचे चित्रपटही. 'संत निवृत्ती ज्ञानदेव' मधला 'निवृत्तीनाथ' मला फारच आवडायचा. 'काय करू मी ते सांगा, तुम्ही पांडुरंगा', तर खूपच आवडायचं. नवीन नाटक आलं की वडील कुठूनही पुण्यात येत; बरेचदा आम्हाला घेऊन जात. बालगंधर्वच्या ग्रीनरूममध्ये भेटल्यावर 'मुरल्या' म्हणून पाठीत धबके घालून 'तिकीट काढून कशाला आलास?' म्हणून दरडावणारा वडिलांचा 'शिऱ्या' आणि आमचा राजबिंडा काका...'थांब दोन मिनटं' म्हणून तोंडाचा रंग पुसून आणि काखोटीला कपडे मारून जंगली महाराज रोडवरून पूनमध्ये नेऊन 'डोसा' खिलवी! निवांत गप्पा चालत... त्याच टेबलावर त्याच्या नाटकाची शाळकरी वयातही केलेली समीक्षा आठवते ! नाटक -अबोल झाली स्टार आणि त्यात लक्षपूर्वक ऐकून दिलेलं प्रशस्तिपत्रही... ते तर डोक्यात छापलंय गेलं.

श्रीकांत मोघे आणि त्यांचे मित्र मुरलीधर भिसे

एकदा काकांना विचारलं अमुक - 'चित्रपटातल्या हिरोच्या भूमिकेत असून एका महत्त्वाच्या सीनमध्ये शेवटी तुम्ही दिसत नाही?' तर काका मिशिकेल हसून सांगे की, तो निर्माता खडूस होता पैसेच थकवले होते! अशी पाखरे येती हे चिरतरुण नाटक आवडेपर्यंत सांस्कृतिक विश्वातलं काकांचं स्थान उमगलं होतं. खूप आदर वाटायचा! काका खरंतर तुम्ही हिंदीत असायला हवे होता. हिंदी-उर्दू शब्दांच्या बाबत काकांचा दांडगा अभ्यास होता. खरंतर अनेक विषयात गती होती. एकदा महाराष्ट्र टाइम्समध्ये तेव्हा असलेल्या ज्येष्ठ संपादक दिनकर गांगल यांनी सांगितलं होतं की, मुंबई-कोल्हापूर या सलग पट्ट्याचा विकास यावर काकाने एक सुंदर लेख लिहिला होता.

सिंहासन चित्रपटातली काकाची छोटीशी भूमिका लक्षणीय होती. जीव ओतून काम करण्याने. वेगळाच रस अनुभवता येई. वडिलांच्या नोकरीनिमित्त व पुढे आमच्या करिअर दरम्यान जिथे राहिलो तिथे काका आलेला होता. तरुण मुलांचं नाट्यक्षेत्रात काय चाललंय हे जाणून घेण्यात खूप रस असायचा. वसईला त्याच्या अन् आमच्या शेजारच्या नाटकवाल्या तरुण मित्रांच्या गप्पा कमालीच्या रंगल्या होत्या. निर्मळ अंतःकरणाने गमतीजमती सांगणं..आपले समृद्ध अनुभव शब्दांतून समर्पक मांडणं अन् दिलखुलास बोलणं हा काकांचा

स्थायीभाव होता. त्यात अधिक जाणवायचं ते त्याचं माणूसपण. वसईला आला तेव्हा आमच्या घराचा जिना चढताना त्याला कष्ट होत होते. पण त्यानं ते दाखवलं नाही!

'गरुडझेप'च्या वेळी नगरला आला! वाईला घाटावर कार्यक्रम झाला तेव्हा महाबळेश्वरला आला!

काकाला वयाच्या ८०व्या वर्षी नाट्यसंमेलन अध्यक्षीय बहुराज मिळाला. सांगलीच्या परिसरात एकाच वेळी अनेक दर्जेदार कार्यक्रमांची रेलचेल असलेलं संमेलन खूपच दिमाखदार झालं. थकलेल्या वडिलांना मी ते आवर्जून नेऊन दाखवलं. वडिलांनी खूप वर्षांनी त्यांच्या 'रम्य आठवणी' असलेला विलिंगडनचा परिसर पहिला. मित्राचा यथोचित गौरव पाहिला!

दूरदर्शनवर व इतर ध्वनी चित्रफितीतून दिसणारी श्रीकांत काकाची संगीताची जाण मंत्रमुग्ध करते. मध्यंतरी अरुण सरनाईकांची मुख्य भूमिका असलेला 'रंगल्या रात्री अशा' पाहताना वाटलं या अशा ताकतीच्या दोघांना घेऊन संगीतप्रधान चित्रपट कुणी लिहिला असता तर! कमालीचा निनादत राह्याला असता. अशा चतुरस्त्र अभिनेते म्हणून 'श्रीकांत मोघे' नावाच्या माझ्या काकाची नुसती झलक पहायला मिळाली तरी मनात तो 'प्रसन्नपणा' द्रवळतो. त्याचे गुण ओळखण्याची रसिकता असलेले व त्याच्या आठवणी अभिमानाने आत्मीयतेने सांगणारे वडील गेले व आणि सच्ची यारी जपणारा आनंदयात्री यार दिलदारही गेला. मात्र त्याच्या कारकिर्दीचा 'ठसा' कधी पुसलाच जाणार नाही!

दिलदार श्रीकांत मोघे यांना 'साऱ्याजणी'ची आदरांजली!

नीता भिसे

लेखिका मिळून साऱ्याजणीच्या महाबळेश्वरच्या प्रतिनिधी आहेत.

(पान ३७ वरून)

नवीन कार्ड देऊ करेल अथवा अशा व्यवहारांसाठी तुमच्या चालू कार्डाची योग्यता सुधारून देईल.

- २) माझ्याकडे राष्ट्रीयकृत बँकेचे बचत खाते आहे. मला जनधन खाते पण उघडता येते का?
 - नाही. जन धन खातेधारकांना इतर कुठले बचत खाते उघडता येत नाही. जर तुम्हाला जनधन खाते आणि त्या संबंधित सरकारी योजनांचा फायदा घ्यायचा असेल तर, फक्त हेच एक खाते चालू ठेवावे लागेल.
- ३) जन धन खाते उघडल्यावर मला एटीएम कार्ड मिळेल का?
 - तुम्हाला रूपे कार्ड मिळेल. त्याचा वापर एटीएम अथवा डेबिट कार्डसारखा करता येतो. पैसे काढणे/भरणे या कार्ड आधारे करता येईल.
- ४) BSD- जमा खाते म्हणजे काय?
 - BSD- खाते म्हणजेच जन धन खात्याचा चुलत भाऊ. समभाग अर्थात शेयर्सच्या खरेदी-विक्रीसाठी लागणारे अगदी साधे, मूलभूत खाते.
- ५) मोबाइल बँकिंग म्हणजे काय?
 - तुम्ही कुठलेही बँक खाते जेव्हा उघडता तेव्हा फॉर्म भरताना मोबाइल नंबर द्यावा लागतो. त्या सोबतच काही प्रश्न असतात. जसे की, तुम्हाला मोबाइलवर बँक खात्याची शिल्लक रक्कम किती, त्यावर घडणाऱ्या व्यवहारांची माहिती; ही खबर वेळोवेळी हवी का, या सारख्या प्रश्नांची फॉर्म भरताना योग्य उत्तरे द्या.

तसेच प्रत्येक बँकेचे ॲप्स आहेत, ते तुमच्या मोबाइलवर डाउनलोड केलेत तर तुमच्या मोबाइलवरून संपूर्ण बँक व्यवहार करता येणे सहज शक्य आहे.

- ६) नेटबँकिंग आणि मोबाइल बँकिंग एकच का?
 - नाही. नेटबँकिंग वर अनेक सुविधा असतात. आपण त्या पुढील लेखात विस्तृतपणे पाहू. थोडक्यात सांगायचे तर नेटबँकिंग म्हणजे इंटरनेट वरून बँकिंग व्यवहार करण्याची सोय. तर मोबाइल बँकिंग म्हणजे मोबाइल फोन वरून बँकिंग व्यवहार करणे.
- ७) हल्ली अनेक बँका बंद पडण्याच्या बातम्या सतत येत राहतात. कुठली बँक चांगली आणि कशावर विश्वास ठेवायचा हो?
 - बँकेत चांगले-वाईट ठरवणं जरा अवघड आहे. परंतु आपले पैसे सुरक्षित राहावेत असे मात्र सगळ्यांना निश्चित वाटते. तर मी एवढेच म्हणून आपले खाते मोठ्या सरकारी अथवा मोठ्या खाजगी बँकेत उघडावे. जसे एसबीआय, बँक ऑफ महाराष्ट्र सारख्या सरकारी बँकेत किंवा एचडीएफसी बँक, ॲक्सिस बँक, आयसीआयसीआय बँक सारख्या खाजगी बँकेत खाते असावे. छोट्या सहकारी बँकांसाठी रिझर्व्ह बँकेचे नियम थोडेसे वेगळे आहेत. त्यामुळे ग्राहकांना थोडी असुरक्षितता वाटू शकते. तुमचे निवृत्तीनंतरचे पैसे, पेंशन; यासारख्या पैशांसाठी शक्यतोवर मोठी बँक निवडावी.

कौमुदी अमीन, पुणे.

kaumudi.amin@gmail.com

पुरुषभान जागवताना...

निर्वश

हे तथाकथित विद्वान भविष्यवेत्त्या,
नवऱ्याच्या पायातल्या 'शनी'ची नस बाईच्या
हातातील प्रेमळ 'शुक्राने' दाबली असता
धनप्राप्ती होतेय म्हणतोस ?
अरे व्वा ! 'दे रे हरी, पलंगावरी'
छानच की! नवऱ्याला काहीच... काहीच
करायची गरज नाही ?
बायकोने पाय चेपत बसावे... धनच धन रे भो !

मग, असे असेल तर दे पुरुषाची अशी नस
बायकोच्या हातात... जी नस आणते
नवऱ्याच्या मेंदूत अमानवी 'हींसहीं' असे की-
स्त्री ही दुय्यम, दासी, अबला, खाजगी मालमत्ता
आहे सांगणारी...
-पुरुषानं लुच्चेगिरी, लांडीलबाडी, धोका करणं
हक्क समजणारी...
-नवरा मेला... गेला तर 'ती'ने धरावा कोनाडा,
कोपरा कुजलेला, पाळावी बंधने नीतिनियम, बसावे बुरसटल्या
परंपरा कुरवाळत...
अन... बायको गेली तर नवऱ्यानं दसव्याच्या
विधितच उरकावा विधी नव्या बायकोचा...!

हे भविष्यवेत्त्या... तुझे भविष्य, तुझी तरी 'नस' तुला
सापडली का तुझ्या बायकोच्या हातात देण्यासाठी, जी नस
- 'ती'चा होकार, नकार, आवड, नावड
मानसन्मान, मन, मत डावलत
स्वतःच्या इच्छा, वासना, विकृती, व्यसन वेचत
स्वतः 'जगत', 'ती'ला क्षणोक्षणी मारणारी
- 'ती' सहनशील, आदर्श, पवित्र असावी ही
अपेक्षा ठेवत स्वतः मात्र शोधत राहतो 'शिकार'

'सावज'... 'शाव' बनत आणतो आव....
विसरत नावगाव...
-घरामध्ये सुरक्षिततेच्या नावाखाली 'ती'ला
डांबून ठेवणारा तू मनुवादी
स्वतः मात्र विनाब्रेकच्या वाहनासमान निरंकुश

सोशिकता, उपेक्षेचे जोखड झुगारणारी 'ती'
देत राहते लढा आंधळ्या न्यायदेवतेशी!

हे हलकट मनुवंशजा... भविष्यवेत्त्या,
द्रष्टा म्हणवून घेतोस मग
पाहत का नाही तुझी दृष्टी, तुझ्याखालचा
अंधार, घाण, किडे मेंदूतले, मनातले
आचार-विचारातले ?
देहशुचितेच्या गोष्टी करणारा तू
ओरबाडत राहतो देह, वस्त्र, इज्जत, अब्रू...
'नजरेने' तुझ्या अन्
झाकत राहतो सर्वांग बायकोचे
ती 'आपली', 'पवित्र' राहावी म्हणून!
उपकाराचे ओझे लादत, मोबदला न
मिळाला तर 'बदला' घेणारा तू
हाती न आली तर जोडत राहतो नाव दुसऱ्यांशी... करत
बदनामी... उत्पीडन...
दमन-हवन तिच्या सर्वस्वाचे!

हे स्वार्थी मनुच्या बीजवाहका,
पुरुषाच्या लढाईतली 'लक्ष्य' तिला करीत,
सूडबुद्धी ठेवणारा... बाईल, षंड तू
थांबव आता तुझा समाजात सभ्यतेचा बुरखा
घालून वावर... अन् संधी मिळताच बुरखा
फाडून वासनांध होणे!

थांब...
थांबच... कारण
डागाळली आहेस तू फुले, शाहू, बाबासाहेब

यांची 'माणूसपणाची' वाट वहिवाट
सावित्रीला संधी देणारी... जननी, जन्म, जीणे
सार्थ करणारी!
म्हणूनच हे मनुदास,
बेलगाम भविष्यवेत्त्या,
थांबच तू
अन्यथा
आता तिच्यातली 'ती' जागली आहे, उठली आहे... पेटली
आहे
घेतले आहे कवेत तिने आकाश,
तोडले आहेत तुझे बंध नि पाश

सावर, सावर आतातरी तूच तुला
कारण
सापडली आहे तिला तुझी 'नस'
धन देणारीच नव्हे तर तुला
मन, मत, भान, जाण देणारी अन कुवत
दावणारीही...

आवर तूच तुला आता, कारण
ओळखले आहे तिने की
तिचे श्वास... स्वप्न... हुंदके.. विचार... क्षमता
पदाखाली... परंपरेखाली दाबून ठेवणारा तू
तिला वस्तू, विनोद बनवत
स्वतः विनोद होत जाणारा...
क्षणोक्षणी रंग बदलणारा... बेरंग... अपंग... अधू
च तिच्याशिवाय' हेच सत्य...
जरी असले विदारक, विखारी, जाचक, बोचक, कटू
पण... सूर्यप्रकाशाइतके प्रखर!
आणि चालणे, बोलणे, जगणेही अशक्य 'ती'च्या
शिवाय हे माहीत असूनही 'मर्दानगी'चा नाटकी
आव आणणारा 'षंड' तू... मानत असतो मोठेपणा
तिला हतबल करण्यात!

आणि म्हणून सांगते- थांब

थांब, आणि ओळख रग.. धग.. तग.. जग तिचे
ओळख तीच कारण तुझ्या 'सकाळ'
'दुपार'... 'संध्याकाळ' फुलवण्याला
जन्म-मृत्यूससुद्धा
ओळख तिचे तेज... ओज... क्रोध... लाव्हा
जो आज सळसळतोय... खवळतोय...
उसळतोय... 'शस्त्र' देण्याहाती तिच्या
तुझ्यासारख्या भविष्यवेत्त्याची बांडगुळी
तमाम पिलावळीची कत्तल करण्यासाठी
खात्मा करण्यासाठी
निर्वंश करण्यासाठी!

लतिका चौधरी
दोंडाईचा, जि.धुळे
मोबाईल : ९३२६६५६०५९

जमिनीच्या चतकोर तुकड्यासाठी

वडिलोपार्जित जमिनीच्या चतकोर
तुकड्यासाठी
जन्मभर हाडाची काडं करीत राहिल
रक्ताचं पाणी करत राहिल
कधी अवर्षण तर कधी अतिवृष्टी
कधी कोरडा दुष्काळ तर कधी ओला
नाही म्हणायला मध्यंतरी गारपीटही येऊन गेली
जन्मभर अस्मानिसुलतानीशी झगडत राहिल
पीककर्जासाठी बँकेत खेटे मारत राहिल
गळ्यात हार तर नाही,
फाशीचा दोर मात्र आला

नंदकिशोर शुक्ल,
चाळीसगाव, जि. जळगाव

कविता

कावळ्याच्या चाहुलीने मुली मुक्या होत जातात

कावळ्याच्या चाहुलीने
मुली मुक्या होत जातात
धास्तावलेल्या भीतीनं
की नाकारला जाईल प्रवेश
घरादारात, मंदिरात आणि चारचौघात
कावळे मात्र नशीबवान
उडत राहतात हवं तिथे
बागेतल्या फुलांवर आणि उकीरड्यातील खरकट्यावरही
चिऊ ये काऊ ये म्हणत
भरवला जातो घास घरातल्या पिलांना
पिंडदान करताना
कावळाच करतो सोबत
पण जेव्हा कावळा शिवतो
तवा कचरा टाकावा तसा
टाकून देतात अडगळीच्या खोलीत
जमा करीत राहतात त्याबी
भांडी-कुंडी, ताटली, गिलास इ. इ.
वाकळी धुताना
धुतली जात नाही खदखद मनातली
गाडून घेताना स्वतःला
अंधान्या खोलीत
गच्च लावून कडी कुलपे
केलेल्या गुन्हाची
शिक्षा भोगताना
कुजबुजतात कधीमधी
स्वतःशीच भरवतात
सभा संमेलने इ.इ.
त्या दिवसांत
वक्ते त्याच श्रोते गायब
साठवत जातात त्या
सगळी कुजकट, जळमट,

चिडचिड, त्रागा
मनातल्या अंधान्या तळघरात
निपचित पडलेला असतो
आशा अपेक्षांचा प्रेतांचा खच
जाणता अजाणता
झालेल्या जखमांची ओल
असं बरंच काही
अधिकच अस्वस्थ
होत आहेत त्या
वाट पाहत
उंबऱ्या आत घेणाऱ्या इड्डलाची
जखडून पडल्यात पिढ्यान् पिढ्या
सोनेरी मुलामा असलेल्या
साखळदंडाने कायमच्याच...

शालिनी र मोहळे,
सावंतवाडी, सिंधुदुर्ग.
मोबाइल : ९४०४९२९८२५

विड्डलाचं हसू

शेतीची
नांगरणी,
वखरणी करून
पावसाच्या प्रतीक्षेत असलेल्या ;
चिंताग्रस्त बापाच्या चेहऱ्यावरील
दाढीचे वाढलेली खुंट पाहून अस्वस्थ व्हायचं...

आज पाऊस आला
तेव्हा खरंच
खरच... पाहण्यासारखं होतं बापाचं हसू...

मला... मला वाटलं-
विड्डलच हसला!

कबीर उषा लक्ष्मण बोबडे
मु. पो. मुंगळा, ता. मालेगाव, जि. वाशिम
मोबाइल : ७३५००३९२०९

आपल्या वाचनालयात

आपल्या बालपणीच्या सुवर्णक्षणांचा खजिना मुक्त हस्ताने आपल्यासाठी लेखिकेने या पुस्तकात खुला केलाय. आलापल्ली- बाबा आमटेंच्या लोकबिरादरी प्रकल्पापासून दोन किलोमीटरवर असलेलं गाव. त्यामुळे बाबा आमटेंशी भेट होण्याचंही परमभाग्य त्यांना लाभलं. वय वर्ष आठ ते अकरा या अर्धवट कळत्या वयातल्या ह्या सगळ्या आठवणी. वडिलांची बँकेत नोकरी. त्यामुळे सतत बदल्या. जवळजवळ पंचेचाळीस वर्षांपूर्वी जंगलातल्या आदिवासी नक्षलग्रस्त गावात बदली घेतली. वडिलांच्या या धाडसामुळेच लेखिकेला आणि त्यांच्या भावंडांना एक समृद्ध बालपण

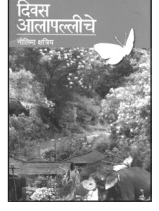
मिळालं. म्हणून हे पुस्तक आपल्या आईवडिलांनाच त्यांनी अर्पण केलंय. सतीश भावसार यांनी केलेलं मुखपृष्ठही नेत्रसुखद.

आठ-आठ दिवस कोसळणारा पाऊस, नाजूक रानफुलं, तर दोन्ही हातात मावणार नाहीत एवढे मोठाले बेडूक, चटणी करण्यासाठी पाकोळ्या पकडणारी आदिवासी मुलं, गोंड माडिया या तिथल्या प्रमुख जमाती, आलापल्लीची तेलगू भाषा, घरात आणि आवारात निघणारे साप, कौलातून पडणाऱ्या गोम आणि विंचू, विंचवाचं विष उतरावं म्हणून लेखिकेच्या घरी काम करणाऱ्या गंगाराम ने ब्लेड आणि आगपेटीच्या काड्यांचा गुल वापरून स्वतःच स्वतःचं केलेलं

ऑपरेशन, दाराशी हत्ती झुलणारी अशी श्रीमंत मैत्रीण लता, तर अतिशय गरीब सुफिया, साधारण एक एकर जागेतला तो लेखिकेचा बंगला, त्या बंगल्यातली प्रचंड मोठी बाग, आत्राम हायस्कूल; या सगळ्या जिवाभावाच्या गोष्टी लेखिका पुस्तकातून फक्त सांगतच नाही तर; मला तर असं वाटलं की त्या मला हाताला धरून सगळं आलापल्ली फिरून दाखवत होत्या.

आलापल्ली सोडतांना लेखिकेला जसं वाईट वाटत होतं तसं मलाही माझ्या बालपणात नेणारं हे पुस्तक वाचून झाल्यावर हुरहूर लागून राहिली होती.

कल्पना शिरोडे, पुणे

दिवस आलापल्लीचे । नीलिमा क्षत्रिय

प्रकाशक : ग्रंथाली, मुंबई किंमत : रु.२००/- । पृष्ठसंख्या : १७६

एक नजर- तलाकनंतर । तमन्ना शेख-इनामदार

प्रकाशक : अक्षर मानव प्रकाशन । किंमत : रु.१००/- । पृष्ठसंख्या : ८०

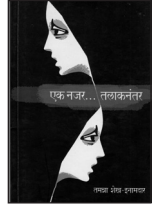
तलाकचा मुद्दा सगळीकडे गाजत असतांना हे पुस्तक आले आहे. परंतु यामध्ये लेखिकेने खूप संवेदनशील मुद्दे उपस्थित केले आहे. ती म्हणते तलाक देण्यापूर्वी आणि घेण्यापूर्वी खूप वेळा विचार करा. कारण तो देतांना जितके सोपे असते तितके सोपे पुढचे जीवन नसते. दोन्ही कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात. लहान मुलांचे हाल होतात. त्यामुळे एकत्र राहण्यासाठी चांगला पर्याय सापडत असेल तर जरूर त्याचा विचार करा. लेखिका विवाहमंडळ चालवते. तिथे तिला आलेल्या अनुभवांच्या या कथा आहेत. ती म्हणते सर्व तलाकशुदा

पुरुषांना कमी वयाची, लग्न न झालेलीच मुलगी लग्नासाठी हवी असते. शिवाय तलाक झालेल्या स्त्रीशी लग्न करायचे म्हटले तर तिला मुलबाळ नको, त्या मुलाची जबाबदारी ते घेणार नाही. परंतु नवऱ्याच्या आधीच्या लग्नातली दोन मुले मात्र हिने सांभाळायची.

लेखिकेने प्रत्यक्ष बघितलेली ही माणसं आहेत. ती फक्त त्यांच्या कथा सांगत नाही तर आजूबाजूचे वास्तवदेखील मांडते. समस्यांवरचे उपाय शोधण्यास मदत करते. त्यामुळेच या कथा अधिक समजुतीच्या आहेत असे वाटते. स्त्रीला तलाक मिळाल्यावर

कोणत्या परिणामांना तोंड द्यावे लागते हे या कथा सांगत असल्या तरी, कुटुंब, समाज सुखी कसा होईल याचा विचार करणारं हे पुस्तक आहे. सर्वच धर्मांमधल्या माणसांना एकमेकांशी कसे जोडून घ्यायचे, जुळवून घ्यायचे हे आपल्याला या पुस्तकातून कळते. लेखिकेला समाजहित महत्त्वाचे वाटते त्याचमुळे ती समाजातील गंभीर प्रश्नांवर विचार करते, म्हणूनच अतिशय साध्या सोप्या भाषेत त्यांनी तलाक, मेहेर, निकाह आदि विषयांवर लिहिले आहे.

अश्विनी बर्वे, निफाड

विद्याताईंना आठवताना...

दीपा देशमुख

मिळून साऱ्याजणी हे
संवादाचं मुक्त व्यासपीठ
आहे. या व्यासपीठातल्या
प्रतिनिधी दरवर्षी
भेटतात. विद्याताई
गेल्यानंतर साऱ्याजणीच्या
गावोगावच्या प्रतिनिधींची
एकमेकींशी एकमेकींशी भेट
झालीच; पण प्रत्येकीच्या
मनात दडलेल्या
विद्याताईची एकमेकींना
ओळखही झाली.

३० जानेवारी २०२० या दिवशी
विद्या बाळ या जगातून
कायमच्या गेल्या आणि त्या बातमीनं
महाराष्ट्रातली 'साऱ्याजणी'ची प्रत्येक
प्रतिनिधी अस्वस्थ झाली, जास्त हळवी
झाली. विद्याताईचं जाणं, ते दुःख व्यक्त
करण्यासाठी या मैत्रिणींनी दुरुनच
एकमेकींच्या खांद्याचा आधार घेतला.
आपल्या अश्रूंना वाट करून दिली. इतकं
होऊनही अस्वस्थता संपत नव्हती आणि
मग अशा वेळी गोव्याची 'साऱ्याजणी'ची
प्रतिनिधी उज्वला आचरेकर हिनं पुढाकार
घेऊन पुण्यात गीतालीच्या घरी २९
फेब्रुवारीला आपण भेटू असं ठरवलं.

सकाळी अकराच्या सुमाराला
सगळ्या मैत्रिणी गीतालीकडे एकापाठोपाठ
एक येऊन पोहोचल्या. एकमेकींची
विचारपूस करत गळाभेट घेऊन झाली.
विद्याताईबद्दलच्या भावना प्रत्येकीला
व्यक्त करायच्या होत्या. दिवसभराचा
वेळ हाती असल्यानं प्रत्येकीनं
विद्याताईविषयी, त्यांच्या आठवणींविषयी
आणि आपण करत असलेला एक संकल्प
याविषयी बोलायचं ठरलं.

सुरुवातीला गीतालीनं सगळ्यांचं
स्वागत करत विद्याताईचा विचार घेऊन
आपल्याला पुढे जायचंय, हे सांगितलं.
छपाईचं माध्यम मासिकासाठी जास्त
सशक्त असून हळूहळू त्याचं महत्त्व
लोकांना जास्त वाटेल, अशी आशा
तिनं व्यक्त केली. ग्रामीण भागातल्या
बचतगटाच्या महिलांसाठी मिळून
साऱ्याजणीची वर्गणीची योजना गीतालीनं
सांगितली. ५०० रुपयांऐवजी अशा
स्त्रियांकडून आपण ३५० रुपये वर्गणी
घेऊ आणि त्यादृष्टीने वर्गणीदार
वाढवण्याचा प्रयत्न करू असं ती
म्हणाली. 'मिळून साऱ्याजणी'च्या यूथ
कनेक्ट या गटाविषयी सांगत, आता
तरुणांचा चांगला प्रतिसाद मिळत
असल्याचंही तिनं सांगितलं.

यानंतर प्रीती, अरुणा, तनुजा
भोसले, उज्वला आचरेकर, मीनल
कुडाळकर, रजनी करंदीकर, चित्रा राजेंद्र

जोशी, मनिषा सुभेदार, अस्मिता रुगे,
नीला मोरे, शमा सुबोध, रेवती गोगटे,
सरिता आवाड, हेमलता पाटील, विनिता
हाटे, नीता भिसे, अर्पिता उंबरकर,
सुनिता भागवत, डॉ. मीरा कुलकर्णी
आणि दीपा देशमुख यांनी आपल्या
मनातल्या भावनांना वाट करून दिली.
प्रत्येकीच्या जडणघडणीत विद्याताईचा
खूप मोठा वाटा होता. प्रत्येकीचे
विचार आणि जाणवा प्रगल्भ होण्यात
विद्याताई आणि मिळून साऱ्याजणी यांचं
मोठं योगदान होतं. विद्याताईनी वैश्विक
कुटुंबाची भावना मनात रुजवली आणि
स्वतंत्र अस्तित्वाची ठिणगी प्रत्येकीच्या
मनात पेरली. परिस्थिती कितीही प्रतिकूल
असली तरी त्यात तग धरून राहणं,
आपल्या मूल्यांशी तडजोड न करणं,
स्वाभिमानानं त्या परिस्थितीशी दोन
हात करून पुढे जाणं, हेही विद्याताईनी
नकळत प्रत्येकीला शिकवलं. आपले
विचार ठाम असतील, तर मार्ग सापडतोच
असं विद्याताई म्हणायच्या.

आपल्यात असलेली प्रचंड ऊर्जा
महाराष्ट्रातल्या या प्रतिनिधी मैत्रिणींमध्ये
विद्याताईनी पेरली. विद्याताई म्हणायच्या,
'कार्यकर्ता म्हणून काम करायचं असेल
तर डोक्यावर बर्फ, पायाला भिंगरी आणि
तोडात साखर ठेवून वागलं तर लोकांपर्यंत
पोहोचू शकाल.' सार्वजनिक जीवनात
काम करणं हे किती कठीण असतं आणि
कायम रिजेक्शन किंवा नकार घेऊनच
पुढे जावं लागतं, हे देखील विद्याताईमुळेच
कळलं. विद्याताईनी प्रत्येकीला त्यांच्या
कामासाठी बळ दिलं होतं, प्रोत्साहन
दिलं होतं. आपलं म्हणणं शांतपणे
पोहोचवता येतं, आक्रस्ताळेपणाची गरज
नसते असं विद्याताई सांगत. विद्याताई
आणि मिळून साऱ्याजणी यांच्यामुळे, मी
स्वतः बदलेले, स्वतःवर प्रेम करायला
लागले आणि स्वतः समृद्ध झाले अशा
शब्दात एकीनं आपल्या भावना व्यक्त
केल्या. तर्कशुद्ध आणि तर्ककर्मश
यातला फरक विद्याताईनी शिकवला.
आपलं सांगणं कधी थांबवायचं नाही हेही

त्यांनीच सांगितलं. केलेला विचार कृतीत कसा आणायला हे विद्याताईंनी शिकवलं. पुरुषसत्ताक वातावरण आसपास असताना समतेचा विचार रुजवण्याची ताकद विद्याताईंनी दिली. खरं तर विद्याताईंनी आपल्यातलं कार्यकर्तेपण, साधेपण, सहजपणे समोरच्याशी नातं जोडणं हे सारं सारं साऱ्याजणींना दिलं. दिसण्यापेक्षा जगणं सुंदर करण्याचा मंत्र त्यांनी दिला. विद्याताईंनी प्रत्येकीला तिच्या प्रवासासाठीची न संपणारी शिदोरी बरोबर दिली.

विद्याताई म्हणजे चढ-उताराच्या रस्त्यावर सावली देणारं झाड होत्या. पण त्याचबरोबर विद्याताईंनी खंबीरपणे यापुढे साथ देणारी गीताली आपल्याला दिली. साऱ्याजणीच्या प्रत्येकीमध्ये विद्याताई आपला थोडा थोडा अंश ठेवून गेल्या

आहेत आणि वैश्विक कुटुंबाची भावना निर्माण करून गेल्या आहेत.

नवीन वर्गणीदार आणि देणगीदार मिळवणं, आपलं काम आणखी जोमानं पुढे नेणं, आपल्या मृत्युपत्रात 'मिळून साऱ्याजणी'साठी काही हिस्सा ठेवणं, बचतगटांना उद्योजक म्हणून उभं करण्यासाठी साहाय्य करणं, असे अनेक संकल्प या प्रसंगी साऱ्याजणींनी केले. यानंतर उत्पल यानं छपाई माध्यमाबरोबरच काळाबरोबर अपडेट राहण्यासाठी ऑनलाईनसारख्या नव्या माध्यमांना बरोबर घ्यावं लागेल, असं सांगितलं. त्या वाटचालीत साऱ्याजणींचा सहभाग असणार आहेच. या वेळी विनीत ही विद्याताईंची मुलगी साऱ्याजणींना भेटली. विद्याताईंच्या सुती साड्या विद्याताईंची आठवण म्हणून विनीतकडून

साऱ्याजणींच्या प्रतिनिधींना भेट मिळाल्या.

मार्च २०२०चा, 'मिळून साऱ्याजणी'चा विद्याताईंचं बोलक मुखपृष्ठ असलेला अंक उपस्थित साऱ्याजणींच्या हस्ते प्रकाशित करण्यात आला. त्यातलं विद्याताईंचं जाहीर आवाहन याचं वाचन झालं. तसंच शोभा भागवत यांनी एखाद्या व्यक्तीच्या जाण्यानंतर मनात काय कल्लोळ उठतो याविषयीची कविता विद्याताईंचं, नसणं म्हणजे काय हे सांगत होती :

एक माणूस जातं म्हणजे
आठवणींचं वादळ उठवून जातं

दीपा देशमुख, पुणे
adipaa@gmail.com

●●●

वाचणारे लिहितात

प्रिय गीताली,
परवा तू बोलावलेल्या एका छोट्या मिटिंगसाठी 'मिळून साऱ्याजणी'च्या नव्या ऑफिसमध्ये म्हणजे विद्याताई गेल्यावर प्रथमच त्यांच्या घरात आले होते. या घरातल्या विद्याताईंबरोबरच्या खूप आठवणी मनात जाग्या झाल्या. दारासमोर असलेला विद्याताईंचा एक सुंदर हसरा फोटो पाहून त्या जणू आपल्यातच इथे आहेत असे वाटत होते. बाहेरच्या खोलीतल्या एका दर्शनी टेबलावर तुम्ही विद्याताईंचे काही फोटो आणि विशेष पुरस्कारांची सन्मानचिन्हे छान मांडून ठेवली आहेत. या व्यतिरिक्त अजून कितीतरी सन्मानचिन्हे बॉक्समध्ये भरून ठेवली आहेत असे तू म्हणालीस. खरंच माणूस जिवंत असताना त्या सन्मानचिन्हांना एक विशेष अर्थ असतो, नाही का? आता या सन्मानचिन्हांना अर्थ नाही, असे मला म्हणायचे नाही; पण

ऑफिसमधली जागेची अडचण पाहतांना या सन्मानचिन्हांचा योग्य तो सन्मान ठेवणे खरोखरच अवघड आहे. मागे एकदा तू व्हॉट्सपवर एक आवाहन केले होतेस की ज्यांना कुणाला विद्याताईंची आठवण म्हणून एखाद-दुसरा पुरस्कार आपल्या घरी किंवा कार्यालयात ठेवण्यासाठी हवा असेल त्यांनी तुझ्याशी संपर्क साधावा. मला ही कल्पना खूप छान वाटली, पण गीताली अशी सन्मानचिन्हे फुकट वाटली तर त्यांची किंमत राहणार नाही असे मला मनापासून वाटले. परदेशात अगदी साहित्याच्या नोबेल चिन्हांचेसुद्धा लिलाव झाले आहेत. तू तसा लिलाव कर असे मी म्हणत नाही, पण त्या व्यक्तीच्या मोठेपणाची बूज म्हणून काही रक्कम देऊन इच्छुकांनी सन्मान न्यावेत. यामुळे विद्याताईंना ज्या कारणासाठी तो सन्मान मिळाला त्याचा आणि विद्याताईंचासुद्धा मान राखला जाईल, आपल्या घरात

अभिमानाने ते सन्मानचिन्ह दर्शनी भागात विराजमान होईल.

खरेतर कोणी एखादी स्वतंत्र खोली दिली तर तिथे विद्याताईंचे कायमचे स्मृती दालन करता येईल. त्यात विद्याताईंचे फोटो, लिखाण, पुस्तके, मासिकाचे अंक, सन्मानचिन्ह सगळेच एकत्रितपणे छान मांडले जातील. विद्याताईं नसल्या तरी त्यांच्या विचारांचे मार्गदर्शन पुढील पिढ्यांना कायम घडत राहिल आणि तो एक सामाजिक संदर्भाचा उत्तम दस्तवेज होईल. समाजभान असलेले एखादे ग्रंथालयसुद्धा हे काम करू शकेल. बेळगावात जी. ए. कुलकर्णी यांची अशी वाङ्मयीन स्मृती तिथल्या लोकमान्य वाचनालयाने जपली आहे. विद्याताईंसाठी पुण्यात असे एक सुंदर स्मृती दालन उभे आहे, अशी स्वप्ने मी पाहत आहे.

अश्विनी धोंगडे, पुणे

●●●

हे मासिकाचे विस्तारित कुटुंबच आहे. प्रतिनिधी म्हणजे मासिकाच्या विस्तारित कुटुंबाचे घटक. प्रतिनिधी विनामानधन काम करतात. आपणही 'साऱ्याजणी'च्या संदर्भातील कामासाठी त्यांच्याशी संपर्क साधू शकता. वर्गणीही देऊ शकता

प्रतिनिधी यादी

समाजमाध्यम प्रतिनिधी

प्रीती पुष्पा-प्रकाश
मोबाईल : ९४२२५१७१२९

महाराष्ट्र प्रतिनिधी

सरिता आवाड
मोबाईल : ९८३३९८७५६८

अहमदनगर

प्रज्ञा हेन्ड्रे-जोशी
मोबाईल : ९८५००७५४४३

अकोला

दीप्ती जोशी
फोन : ०७२४/२४२१६१३

मोबाईल : ९४२३१५०५१५

अमरावती

शोभा रोकडे
मोबाईल : ९९६०९३७७६९

आंबेजोगाई

अरुंधती पाटील
मोबाईल : ९४२२७४४१६६

औरंगाबाद

सुलभा खंदारे
मोबाईल : ९४२२२०११२१

बेळगाव

मनीषा सुभेदार
फोन : ०८३१/२४०३९३८

मोबाईल : ९३४२५४१८८६

बीड

हेमलता पाटील
फोन : ०२४४२/२२२४२०

मोबाईल : ९८२२६३११४४

बारामती

सीमा गोसावी
मोबाईल : ९८५०९३४३४२

बाशी

भारती रेवडकर
मोबाईल : ९६०४५१५५२३

बुलडाणा

नरेंद्र लांजेवार
मोबाईल : ९४२२१८०४५१

बेंगळूरु

नीता जाधव
मोबाईल : ०९८४५०६६१७३

चाळीसगाव

वैशाली निकम
मोबाईल : ९४२१५१२५३३

चंद्रपूर

गीता देव्हारे-रायपुरे
मोबाईल : ९९७५३४१५५५

दोंड

अरुणा मोरे
मोबाईल : ९८५००१४५७३

गोवा (पणजी)

उज्वला आचरेकर
मोबाईल : ०९४२११५७९४६

हैदराबाद

शुभांगी परळीकर
मोबाईल : ९२९६०५०००२

फोन : ०४०/२४६०८५६६

जळगाव

शामा सुबोध
मोबाईल : ९३७३०३५५३५

कणकवली

शमिता बिरमोळे
फोन : ०२३६७-२३२९०९/२३२५०७

कऱ्हाड

सविता मोहिते
मोबाईल : ९८२२४०३७७१

(वेळ : संध्या. ५ ते ६)

कोल्हापूर

उज्वला हिरकुडे
मोबाईल : ९८९०८३८६५५

समिक्षा फराकटे
मोबाईल : ८००७१९०१०५

पद्मानगर, लातूर

शैलजा बरुरे
९४२३७१४५३४

महाबळेश्वर

नीता भिसे
मोबाईल : ९४२०७७१५४३

मालगुंड

अस्मिता रुगे
फोन : ०२३५७/२३०५१३

मोबाईल : ९६२३६९९१५४

मुंबई

मालाड (प.)
मीनाक्षी दादरावाला
फोन : ०२२/२८८२३२४९

मुलुंड

रजनी करंदीकर
मोबाईल : ९८९२४७३३२७

विलेपार्ले (पू.)

विनिता हाटे
फोन : ०२२/२६१३०६४२

(वेळ-सायं. ८ नंतर)

वाशी (नवी मुंबई)
शरयू देशपांडे
मोबाईल : ९३२५००१९६२

मालवण

वैशाली पंडित
फोन : ०२३६५/२५२९९२

मोबाईल : ९४२२०४३०२५

नागपूर

अनुराधा खेडेंकर
फोन : ०७१२/२०४०१२५

मोबाईल : ९४२२८०४७२७

सुभाष तुलसीता

मोबाईल : ९३७१५९९९२३

नांदेड

अनघा जोशी मुधोळकर
मोबाईल : ९४२२४३४४४०

नाशिक

मेधा वैजापूरकर
फोन : ०२५३/२५३०१०३

निपाणी

शोभना शिपूरकर
मोबाईल : ०९४४८६१९३३

परभणी

ज्योती चौंडे
मोबाईल : ९०९६५०५१७६

पुणे

सुनीता भागवत (स्वरागेट)
मोबाईल : ९४२२३१०३७८

दीपा देशमुख (बाणेर-बालेवाडी)
मोबाईल : ९५४५५५५५४०

गौरी जानवेकर (सिंहगड रोड)
मोबाईल : ९८८१८८७५९०

मीरा कुलकर्णी (पाषाण)
मोबाईल : ९४२२१८९२६४

पुरंदर जि. पुणे

अजरुद्दीन नदाफ
मोबाईल : ९१३०५७६६९६

पंढरपूर

फैमिदा बिजापूर
मोबाईल : ९९२२१ ९१८५७

रत्नागिरी

आरती पोटफोडे
मोबाईल : ९२७०३१५४५९

सफाळे, जि. पालघर
स्वाती भोईर
मोबाईल : ८१०८३२३९९

सातारा

श्रीकांत के. टी.
फोन : ०२१६२/२३२०६०

मोबाईल : ९८२२०६४८००

देऊर, जि. सातारा
तरुजा भोसले
मोबाईल : ०९६१०९३८३८

सावंतवाडी
अर्चना वझे
फोन : ०२३६३/२७२८२८

शिंदखेडा, जि. धुळे
संदीप गिरासे
मोबाईल : ९४२३४९४५१५

सोलापूर
सरोजनी तमशेटी
फोन : ९९६०१०३२९४

सांगली
छायाश्री जाधव
फोन : ०२३३/२३७६८६१

मोबाईल : ९८६००४९८८०

सांगली जिल्हा
सोनिया कस्तुरे
मोबाईल : ९३२६८१८३५४

नामदेव कस्तुरे
मोबाईल : ९४२२४१०८५४

तासगाव, जि. सांगली
मिनल कुडाळकर
मोबाईल : ९४२३८७२४१६

सिंधुदुर्ग जिल्हा
अर्पिता मुंबरकर
मोबाईल : ९४२०२६११९६

रिसोड, जि. वाशिम
चाफिश्वर गागवे
मोबाईल : ९०९६६७५००१

यवतमाळ
आशा देशमुख
मोबाईल : ९४२३४३६०४३

मंगला सरोदे
फोन : ०७२३२/२४२८२९

परदेशातील प्रतिनिधी

VIDWANS SHAILA : 8, STONEHEDGE DRIVE, EAST WINDSOR, NJ 08520-2825 U.S.A. EMAIL : shaila@vidwans.com
ADITI KELKAR HATE : Flat no. 410 , Burj I Nahada Tower, I Nahada 1, P. O. Box no. 341235, Dubai, UAE. PH. 971-4-2389467, Mobile- 971-56-1798331. Email : aditikelkar21@gmail.com
DEVINA ASHISH DEVALEKAR : 12, Bushnell Place, Maidenhead, Post Code - SL65DF. London, UK. Ph. - 0044 7961099087. Email - ddevalekar@yahoo.com
JYOTI KANITKAR : 13228 Stable Brook Way, Herndon, VA 20171 Phone no: 703-478-2680 Email: jyoti@kanitkar.com

खालील ठिकाणीही 'मिळून साऱ्याजणी'ची वर्गणी स्वीकारली जाईल

(१) हिराचंद नेमचंद बाचनालय : १३४, मुराजी पेठ, सोलापूर - ४१३००१. फोन : २७२६६२०

(२) साधना : ४३०-३१, शनिवार पेठ, पुणे - फोन : २४४५९६३५

आमचे वितरक : संदेश एजन्सी : २४४५९३६१/६६०२१३४० पूनम एजन्सी : २४४९४६६८, बी. डी. बागवे आणि कंपनी, मुंबई : २३८५७०१२ पाठक ब्रदर्स : नाशिक २५०६८९८ नागपूर - २४२०२९३, जळगाव : २२२८८०६

महासुपर गृहकर्ज

आपके अपनों का घर..
आपके सपनों का घर...

2 EMI FREE

व्याजदर 6.90%*
पासून पुढे

2 ईएमआय फ्री

त्वरित कर्जमंजूरी

मिस्ट्र कॉल द्या : 8010 614 614

बैंक ऑफ महाराष्ट्र
Bank of Maharashtra

भारत सरकार का उद्यम

एक परिवार एक बैंक

निधम व अटी लागू

अर्ज करा: www.bomloans.com फॉलो करा @ mahabank: [f](#) [@](#) [t](#) [in](#) [p](#) [v](#)

REGISTERED

License to post without prepayment of postage No.: **WPP - 34**

RNI Regd.no. MAHMAR/2000/02001 Declaration No SDO/Pune City/ SR/11/2021

Postal Regd.No. PCW/043/2021-2023

Published & Posted on 01/04/2021

Posting at PSO, Pune GPO - 411001

विद्या स्मृती संवादमाला जानेवारी २०२१

‘ग्रामीण स्थित्यंतरे आणि तरुणांची सामाजिक कोंडी’
या विषयावर मांडणी करणाऱ्या प्रा. देवकुमार अहिरे यांचा सत्कार करताना
अध्यक्ष आनंद करंदीकर आणि गीताली

‘साऱ्याजणी’ मार्च २०२१ अंकाचं प्रकाशन करताना...

गीताली आणि रेऊ कथा स्पर्धा २०१९ पारितोषिक विजेता
संदीप मसहूर, यानं आता डिजिटल समाज माध्यमात
‘मिळून साऱ्याजणी’ मासिकाच्या प्रसाराची जबाबदारी
घेतली आहे. त्याचं ‘मिळून साऱ्याजणी’ परिवारात स्वागत.

दिल्लीत सुरु असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या पाठिंब्यासाठी भारतभर मिट्टी सत्याग्रह – १२ मार्च ते ६ एप्रिल २०२१

नमक सत्याग्रह एक झॉकी थी! मिट्टी सत्याग्रह बाकी थी!
इस जोर और जुल्म की टक्कर में संघर्ष हमारा नारा है!...
असं म्हणत मिट्टी सत्याग्रही आंदोलनात उतरले.

ओरिसा

वडोदरा

